

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЌЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ С.АЙНӢ**

Одинаев Саидахмад

**ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ
МУОСИРИ ТОҶИК**

ИХТИСОС: 10.01.02 - Забони тоҷикӣ

Р И С О Л А

барои гирифтани унвони номзади
илмҳои филологӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ,
профессор Мачидов Ҳ.М.

ДУШАНБЕ - 2019

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
БОБИ ЯКУМ. Мавқеи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар байни гурӯҳҳои дигари сохтори фразеологияи забони адабии муосири тоҷикӣ	15
1. Нишонаҳои лингвистии воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	17
1.1. Нишонаҳои асосии воҳидҳои фразеологӣ тоҷикӣ	24
1.2. Нишонаҳои махсус ё идоматикии воҳидҳои фразеологӣ тоҷикӣ	32
1.3. Мақоми нишонаҳои сохторӣ дар таснифи гурӯҳҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	35
2. Гурӯҳҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ва мавқеи қолабҳои фразеологӣ дар байни онҳо	37
2.1. Ҷумлаҳои фразеологӣ ва қолабҳои фразеологӣ онҳо	38
2.2. Ибораҳои фразеологӣ ва қолабҳои фразеологӣ онҳо	41
БОБИ ДУЮМ. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва хосиятҳои муҳимтарини онҳо	48
2.1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҳамчун як навъи махсуси сохтори воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ	62
2.2. Гунаҳои воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб	77
2.3. Омилҳои ташаккули семантикаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби забони тоҷикӣ	91
БОБИ СЕЮМ. Муносибати воҳидҳои фразеологӣ	97

хамқолаб бо дигар категорияҳои фразеологӣ	
3.1. Воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб ва муродифоти фразеологӣ	106
3.2. Воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб ва мутазодоти фразеологӣ	113
ХУЛОСА	119
РҶҲАТИ АДАБИЁТ	126

МУҚАДДИМА

Воҳидҳои фразеологӣ яке аз унсурҳои муҳими забон ба шумор рафта ҳамчун маводи дар тури қарнҳо рехтаву устуворгардидаи забон дар шакли қолабҳои тайёр ва бо маъноҳои маълум истифода мешаванд. Таъриқи солиёни зиёде воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун қабати махсуси лексикаи ҳар як забон диққати забоншиносонро ба худ ҷалб намуда истодааст ва ин бесабаб нест.

Истифодаи фразеологизмҳо ба нутқи мо образнокӣ ва тобишҳои зинда мебахшад. Фразеология – ҷузъи ҷудонашавандаи забон буда, на фақат хусусиятҳои забони мазкур, балки махсусиятҳои миллӣ ва тарзи тафаккури мардумро инъикос менамояд.

Фразеология ҳамчун илми мустақили лингвистӣ дар солҳои наҷандон тури тақомули забоншиносӣ ба майдони тадқиқот қашида шудааст. Мавзӯи ва вазиғаҳо, ҳаҷму усулҳои омӯзиши он то кунун пурра ҳалли ҳудро наёфтаанд. Баъзе аз тадқиқотчиён ба доираи фразеология фақат ибораҳои устуворро дохил менамоянд, яъне дар ин маврид фақат як аломати воҳидҳои фразеологӣ – устувор будани таркиби онҳо ба назар гирифта мешавад. Зимни муайян намудани сарҳади фразеология як қатор масъалаҳои ҳалталабе ба миён меоянд, ки нуқтаи назари мухталифи тадқиқотчиёнро инъикос менамоянд. Дар забоншиносии муосир ба таври системавӣ омӯхтани далелҳои забонӣ аҳамияти аввалиндарачаро соҳиб гаштааст. Фразеология принципҳои ҷудо намудани воҳидҳои фразеологӣ, усулҳои омӯзиш, таснифоти онҳо ва дигар масоили ба фразеологизмҳо алоқамандро тадқиқ менамояд. Ҳангоми ба риштаи тадқиқи қашидани хусусиятҳои мухталифи воҳидҳои фразеологӣ усулҳои гуногуни тадқиқот мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Дар марҳилаҳои аввали инқишофи назарияи умумии фразеология забоншиносон бештар ба тадқиқи он воҳидҳои фразеологие аҳамият

медоданд, ки яке аз аломатҳои асосии онҳо бо калимаҳо муродиф буданашон мебошад. Калима ҳамчун қисми таркибии ВФ метавонад бисёре аз хусусиятҳои хоси худро нигоҳ дорад. Вале ба андозаи рушди ин соҳаи забоншиносӣ ҷанбаҳои мухталифи он ба доираи тадқиқот кашида шуда, фразеология масъалаҳои бештари воҳидҳои фразеологиро фарогир шуд.

Ба таҳқиқи масъалаҳои мухталифи фразеологияи тоҷик имрӯз на фақат мутахассисони бевоситаи он машғуланд. Ин мавзӯи диққати мутахассисони соҳаҳои дигари илми филологиро ҳам ҷалб карда истодааст. Сабаб ин аст, ки дар асару мақолаҳои зиёди ба масъалаҳои гуногуни забону адабиёт бахшидаи муҳаққиқони тоҷик, дар хусуси воҳидҳои ҷудоғонаи фразеологӣ, сохт, маъно ва ҷиҳатҳои услубии онҳо маълумотҳои муфид оварда шудаанд. Номгӯи ҳамаи он асару мақолаҳо, ки ба фразеологияи тоҷик бахшида шудаанд, ё ин ки дар онҳо ба таври иҷмол ҳам бошад, доир ба ягон масъалаи ҷузъии ин соҳа суҳан меравад, дар библиографияи тартибдодаи С. В. Хушенова гирд оварда шудаанд (168).

Яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносӣ дар соҳаи омӯзиши фразеология шакл ва қолабҳои сохташавии воҳидҳои фразеологӣ мебошад, ки аз нуқтаи назари забоншиносӣ аҳамияти калонро соҳиб шуда метавонад. Омӯзиши ҳаматарафаи он барои ҳалли бисёре аз масъалаҳои назариявии фразеология, аз ҷумла муносибати фразеология бо сарфу наҳв (грамматика), таърихи инкишоф, шаклгирӣ ва тағйирёбии воҳидҳои фразеологӣ кӯмак расонида метавонад. Амсиласозӣ (моделирование) яке аз методҳои пурзӯри маърифат дар ҳамаи соҳаҳои илми имрӯза доништа шудааст (125, 67).

Тадқиқоти мо ба масъалаи амсиласозии фразеологизмҳо ё худ воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бахшида шудааст.

Дар забоншиносии тоҷик аввалин маълумотҳо оид ба воҳидҳои фразеологӣ ва ибораҳои маҷозӣ дар зимни таҳлили забону услуби шоирони ҷудоғона ба вуҷуд омадаанд (93; 94).

Аксари мақолаву тадқиқотҳое, ки бевосита ва бавосита ба тадқиқи воҳидҳои фразеологӣ бахшида шуда буданд, баъди дар забоншиносии шӯравӣ аз ҷоп баромадани асару мақолаҳои машҳури академик В.В. Виноградов (28, 29,30) ба вучуд омаданд

Дар забоншиносии тоҷик аввалин тадқиқотҳо оид ба масъалаҳои фразеология, ки ба солҳои 40-50-уми асри гузашта рост меоянд, мақолаву рисолаҳои махсус набуданд, балки зимни тадқиқи паҳлӯҳои гуногуни сарфу наҳв ва хусусиятҳои забону услуби нависандагони ҷудогона баъзе аз ибораҳои устуворро ба риштаи тадқиқ кашидаанд. Ба ин зумра пеш аз ҳама асарҳои забоншиносони шинохтаи тоҷик Н.Масъумӣ, А.Мирзоев, Д.Тоҷиев, Ш.Ниёзӣ шомил буданд. Дар охири солҳои 50-уми асри гузашта бори аввал дар асари машҳури Н.Масъумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик» оид ба хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, гурӯҳҳо ва мақоми услубии онҳо маълумот дода мешавад (85). Асари мазкур ба тадқиқи забону услуби асосгузори адабиёти муосири тоҷик Садриддин Айнӣ дар асоси маводи повести «Марги судхӯр» бахшида шуда буд. Дар ин тадқиқот бори аввал тадқиқи масъалаҳои муҳими воҳидҳои фразеологӣ баррасӣ шуда, он фразеологияро ҳамчун қисмати мустақили забоншиносии тоҷик муаррифӣ намуд.

Ин тадқиқот боиси он гардид, ки дар забоншиносии тоҷик як силсила асарҳое пайдо гардиданд, ки дар баробари таҳлили забону услуби нависандагони ҷудогона ба воҳидҳои фразеологии осори онҳо аҳамият дода шудааст (45; 54; 63; 67; 82; 93; 94; 95; 106; 135; 152; 175; 181).

Омӯзиши пуравчи масоили ҷудогонаи фразеологияи тоҷик ба солҳои 60-ум рост меояд, ки дар ин давра як силсила мақолаву рисолаҳои номзадӣ навишта шуданд (168).

Дар солҳои 70-ум доираи тадқиқоти фразеологияи тоҷик нисбатан васеъ гардида, на фақат хусусиятҳои воҳидҳои фразеологии забони

точикӣ, балки шеваҳои он (68; 80; 116; 162; 163), инчунин фразеологияи осори адабиёти классикии форсу тоҷик (23; 63; 66; 67; 106; 135; 181) ва фразеологияи муқоисавии забонҳо (2; 3; 4; 5; 16;17; 20; 21; 38; 41; 64; 98; 105; 109; 111; 112; 120; 122; 123; 124; 133; 134; 141; 142; 153; 159; 161; 182) ба риштаи тадқиқи кашаида мешаванд. Дар асару мақолаҳои ба тадқиқи муқоисавии фразеологизмҳо бахшидашуда, воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ дар муқоиса бо забонҳои гуногун мавриди тадқиқи қарор мегиранд. Ин бори дигар собит месозад, ки воҳидҳои фразеологӣ на фақат дар забони адабии муосири тоҷик, балки дар як қатор шеваҳои он, осори адабиёти классикии форсу тоҷик низ омӯхта ва ба система дароварда шудаанд. Бо васеъшавии доираи тадқиқи фразеологияи тоҷик бисёре аз масъалаҳои ҳалталаби он ба ин ё он андоза ҳаллу фасл мешуданд.

Асари калонҳаҷми С.В.Хушенова доир ба ибораҳои фразеологии изофии забони тоҷикӣ (165) тадқиқоти фундаменталие буд, ки муаллиф ба масъалаи ибораҳои фразеологии изофӣ бахшидааст. Дар ин асар муҳаққиқ хусусиятҳои лексикӣю грамматикӣ, сохторӣ ва маъноии ибораҳои фразеологии изофии забони тоҷикиро дар асоси маводи фаровон тадқиқи намудааст. Муаллиф ибораҳои фразеологии изофиро вобаста ба иштироки чузъҳо ба дучузъа ва бисёрчузъа, аз рӯи маъно ба воҳидҳои фразеологии идиоматикӣ ва ғайриидиоматикӣ тасниф намудааст. Номгӯи ҳамаи дастовардҳои фразеологияи тоҷик то солҳои 70-уми қарни гузашта ба таври мухтасар ҳам бошад дар асари библиографии С.В.Хушенова (168) зикр карда шудаанд.

Дар асари Ю.А.Рубинчик «Асосҳои фразеологияи забони форсӣ» боби махсусе (128) ба масъалаи шаклгирӣ, сохтору маъноии ибораҳои номии аз рӯи моделҳо сохташуда бахшида шудааст. Муаллиф ибораҳои фразеологии номии навъи «аҳли забон», «аҳли дониш», «аҳли луғат», «аҳли адаб»-ро таҳлил карда, чузъҳои устувори ин гуна ибораҳоро моделсоз (моделирующей) номидааст (дар ибораҳои болоӣ калимаи

«аҳл» - С.О.) Ҳар як ҷузъи моделсоз бо доираи муайяни вожаҳо алокаи маъноӣ зоҳир менамояд.

Дар даҳсолаҳои охир доираи тадқиқи фразеологияи тоҷик нисбатан васеътар гардида, ҷиҳатҳои мухталифи он мавриди омӯзишу баррасӣ қарор дода шуданд. Диққати тадқиқотчиёнро бештар масъалаҳои мухталифи фразеология ҷалб кардаанд.

Бо вучуди навишта шудани асару мақолаҳои зиёде оид ба воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, фарҳангҳои фразеологӣ (157;158) бисёре аз масъалаҳои марбути сохтору маъноӣ фразеологизмҳо то кунун тадқиқи пурраи худро наёфтаанд.

Дар забоншиносии тоҷик оид ба амсиласозии фразеологизмҳо ва воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб то кунун тадқиқотҳои муфассале ба вучуд наомадаанд. Бо вучуди ин, баъзе ишораҳои доир ба имконияти аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудани воҳидҳои фразеологӣ дар асару мақолаҳои забонишносии тоҷик дарёфт намудан мумкин аст.

М.Фозилов дар муқаддимаи фарҳанги фразеологии худ дар зимни муайян намудани хусусиятҳо ва аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ чунин қайд менамояд: «Элементҳои ибораҳои фразеологӣ чунон сермахсуланд, ки дар натиҷаи ҷойивазкунӣ ва омадани онҳо бо ҳамроҳии калимаҳои дигар ибораҳои нави тамоман дигар ё андаке фарқнок пайдо гаштаанд» (157, 8). М.Фозилов ба имконияти дар натиҷаи иваз шудани ҷузъҳои дохилии фразеологизм ба вучуд омадани воҳиди тамоман нав ё «андаке фарқнокӣ» фразеологӣ ишора намудааст.

Дар ҳақиқат, дар натиҷаи ҷойивазкунии яке аз унсурҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ вариантҳо, муродифот, мутазодҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд, ки ин боиси пайдо шудани ибораҳои гуногуни аз рӯи як қолаб сохташуда мегардад. Масалан, дар забони тоҷикӣ ибораҳои нави «сухани хушк», «сухани ҳавоӣ», «сухани подарҳаво», «сухани обдор», «суханони думчадор». «суханони по дар ҳаво» ва ғайра мавҷуданд, ки дар натиҷаи тағйир ёфтани яке аз унсурҳои дохилиашон сохта шудаанд.

Асару мақолаҳои Ҳ.Маҷидов дар инкишофи илми фразеологияи тоҷик нақши муассисри худро бозиданд (73; 74; 75; 76; 77; 78; 86; 87; 88; 89; 90; 91). Дар дастури таълимие, ки аз тарафи Ҳ.Маҷидов оид ба фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик навишта шудааст (91), масъалаҳои гуногуни илми фразеологияи тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, муаллиф воҳидҳои фразеологии иқтибосии забони тоҷикиро шарҳ дода истода, қайд менамояд, ки воҳидҳои фразеологӣ на ҳама вақт дар натиҷаи рехташавии қолабҳои оддии синтаксисӣ, балки дар асоси қолабҳои мавҷудай фразеологӣ низ ба вуҷуд омада метавонанд. Қолабҳои фразеологӣ барои пайдоиш ва шаклгирии воҳидҳои нави фразеологӣ ҳамчун замина ё нусхаи тайёри грамматикӣ ё маъноӣ хизмат мекунанд. Инчунин муаллиф дар байни вариантҳо, муродифот ва мутазодҳои фразеологӣ мавҷуд будани фразеологизмҳои ҳамқолабро таъкид менамояд.

Ҳ.Маҷидов дар мақолаи «Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб дар забони тоҷикӣ» (90) доир ба хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ маъноии фразеологизмҳои аз рӯи як қолаб сохташуда изҳори ақида менамояд.

Дар асари дигари Ҳ.Маҷидов «Фразеологическая система современного таджикского литературного языка» («Системаи фразеологияи забони адабии муосири тоҷик») аксари паҳлӯҳои мушкилоти фразеологияи тоҷик ба доираи тадқиқ қашида шуданд (77). Бешубҳа ин тадқиқот асари мукамал оид ба илми фразеологияи тоҷик ба ҳисоб меравад. Вай тадқиқоту дастовардҳои солҳои охири забоншиносии тоҷикро дар соҳаи фразеология ва аз ҷумла назарияҳои илмӣ муаллифро ҷамъбаст менамояд. Дар асари мазкур воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи маъно, сохт, хусусиятҳои фарқкунанда, мансубият ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ, умумияту фарқияти онҳо аз воҳидҳои дигари забон баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф нишонаҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологиро ба асосӣ ва иловагӣ ҷудо менамояд (77,).

Дар солҳои минбаъда масъалаҳои нав ба нави марбути фразеологияи тоҷик ба доираи тадқиқ ворид карда мешаванд. На фақат дар тадқиқи воҳидҳои фразеологии забони адабӣ, балки дар омӯзиш ва ба система даровардани шеваҳои алоҳида низ тадқиқотҳо анҷом дода шуданд. Фразеологияи шеваҳои Самарқанд, Исфара, Ҷиротеппа (Истаравшан), Ленинобод (Хучанд) ба доираи тадқиқ кашида шуданд. Дар мақолаҳои алоҳидаи П.Холов хусусиятҳои сохторию маъноӣ ва муродифоти воҳидҳои фразеологӣ дар шеваи Самарқанд баррасӣ карда мешаванд (162; 163; 164). Оид ба фразеологияи шеваҳои Исфара қисман қорҳои Т.Мақсудов (80) анҷом дода шуда, луғати фразеологияи шеваҳои Ҷиротеппа аз ҷониби Р.Абдуллозода (1) таҳия карда мешавад.

Ҳамчунин захираи фразеологии осори адибони гузашта форсу тоҷик низ омӯхта шудаанд. Чи хеле ки қайд карда шуд, дар ин ҷода қадами нахустинро олими адабиётшинос А.М.Мирзоев гузоштанд. Дар рисолаи худ, ки ба ҳаёту фаъолияти адиби классикии тоҷик Сайидои Насафӣ бахшида шудааст, воҳидҳои фразеологии осори ин адиби шинохта баррасӣ карда мешавад (93). Ҳамчунин аз ҷониби А.Мирзоев фразеологияи осори шоири дигари асрҳои гузашта –Қамолиддин Биноӣ (асри 15) тадқиқ карда мешавад (94). Таъсифи умумии фразеологияи «Таърихи салотини манғития»-и адиби асри 19-и тоҷик Мирзо Абдулазим Сомӣ дар мақолаи Р.Набиева (106), ҳамчунин фразеологияи «Баҳори Аҷам» (135) ва «Қароғи ҳидоят» (23) баррасӣ карда мешаванд.

Дар рисолаи Дустов Х.Қ. «Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик» (53) бори нахуст воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ ва хусусиятҳои забони онҳо дар забони адабии муосири тоҷик мавриди тадқиқ ва баррасии амиқ қарор мегирад.

Дар рисолаи Муслимов М. воҳидҳои фразеологии забони муосири тоҷик бо ҷузъҳои лексии арабӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтанд (105). Муаллиф зимни таҳлили сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар таркиби онҳо истифода бурда шудани вожаҳои арабиро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки дар рафти инкишофи забони тоҷикӣ

арабизмҳо на фақат ба қабатҳои гуногуни лексикӣ забон, балки ба воҳидҳои фразеологӣ низ роҳ ёфтаанд. Хосиятҳои лексикӣ, маъноӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологии дорои унсурҳои арабӣ бо тафсил таҳлил карда мешаванд.

Дар рисолаи номзоди Зоғакова Г.И. сохтори махсуси лексикӣ воҳидҳои фразеологӣ – идиомаҳо дар асоси асарҳои бадеии устод Садриддин Айнӣ ба риштаи тадқиқ қашӣда шудаанд (58). Дар рисола воҳидҳои идиоматикӣ забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохту маъно, набудани таҷзияи синтаксисиву мантикӣ ҷузъҳо, истифодаи санъатҳои бадеӣ дар асоси маводи фаровони аз асарҳои устод Айнӣ ҷамъовардашуда асоснок карда мешаванд.

Дар рисолаи номзоди Саидов Н.С. хусусиятҳои лексикиву фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад мавриди баррасӣ қарор гирифтааст (130). Боби дуоми рисола - «Хусусиятҳои фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад» ба гурӯҳҳои маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ, хусусиятҳои маъноӣ ва идиоматикӣ воҳидҳои фразеологӣ, сермаъноӣ, муродифот, вариантҳо, мутаозодҳо, неологизмҳои фразеологии ҳикояҳои нависанда, таснифоти услубӣ воҳидҳои фразеологӣ бахшида шудааст.

Ҳамчунин оид ба хусусиятҳои лексикиву фразеологии очерку ҳикояҳои Мутеулло Начмиддинов рисолаи номзоди Шодиев Б.Ғ. навишта шудааст (183). Дар рисолаи мазкур низ як боб ба хусусиятҳои услубӣ воҳидҳои фразеологии очерку қиссаҳои М.Начмиддинов бахшида шуда, масоили гуногуни маъноиву лексикӣ, бадеӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологӣ баён карда мешаванд.

Дар монографияи Мирзоева М.М. муродифоти лексикӣ ва фразеологӣ дар асарҳои устод С.Айнӣ ба риштаи тадқиқ қашӣда шудаанд (96). Дар асар на фақат масъалаҳои назариявӣ муродифоти лексикиву фразеологӣ баррасӣ карда мешаванд, балки бобҳои алоҳидаи он ба муродифоти фразеологӣ дар осори С.Айнӣ бахшида шудаанд. Муаллиф қайд менамояд, ки бо вучуди он ки аксари забоншиносон

шарти асосии мувофиқати муродифоти фразеологиро аз нуқтаи назари сохторӣ баррасӣ менамоянд, маводи забони тоҷикӣ ва аз ҷумла асарҳои С.Айнӣ собит месозанд, ки дар воҳидҳои фразеологӣ сохторашон гуногун низ ҳодисаи синонимия ё худ муродифотро дучор омадан мумкин аст (96, 301)

Сайри мухтасари адабиёти илмӣ забоншиносӣ нишон медиҳад, ки масъалаи фразеологизмҳои ҳамқолаб, аз рӯи сохтор ва моделҳои муайян шакл гирифтани фразеологизмҳо қайҳо боз диққати забоншиносро ҷалб намудааст. Бо вучуди ҳамаи ин, лозим ба ёдоварист, ки омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик ҳанӯз ба доираи муайяни тадқиқот надаромадааст. Махсусан, масъалаи роҳҳои сохташавӣ, қонуниятҳои шаклгирӣ, хусусиятҳои лексикӣ маъноӣ ва сохтории воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб барои муайян намудани бисёре аз масъалаҳои фразеологияи тоҷик кӯмаки калон расонида метавонад.

АКТУАЛИ БУДАНИ МАВЗӮЪ. Воҳидҳои фразеологӣ яке аз унусурҳои муҳими лексикӣ забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор рафта, барои равонӣ, фасеҳӣ ва обуранги волои фикр аҳамияти калон доранд. Таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ дар тӯли қарнҳо тараққӣ ёфта, равону суфта гардидааст.

Яке аз вазифаҳои муҳиме, ки имрӯз илми фразеология ба тадқиқи он машғул аст – омӯзиши системаи фразеологияи забони имрӯза ва тараққиёти таърихӣ он, алоқамандӣ ва муносибати байниҳамдигарии фразеология бо дигар қисматҳои забон – лексика ва калимасозӣ аз як тараф, грамматика аз тарафи дигар мебошад.

Дар забоншиносии имрӯзаи тоҷик паҳлӯҳои гуногуни фразеология баррасӣ гашта, бисёре аз масъалаҳои муҳими ин соҳа мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар тадқиқотҳои Р.Ғаффаров, Ҳ.Мачидов, М.Ғозилов, С.В.Хушенова барин забоншиносони тоҷик ҷиҳатҳои мухталифи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ, махсусан,

таснифи воҳидҳои фразеологӣ, хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо, воҳидҳои фразеологии феълӣ, изофӣ ва ғайра омӯхта шудаанд. Вале имрӯз хусусиятҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ аҳамияти амалӣ пайдо кардаанд, зеро бе тадқиқи хусусиятҳои шаклии воҳидҳои фразеологӣ бисёр паҳлӯҳои муҳими фразеология, махсусан, муносибати фразеология ва грамматика, таърихи инкишоф, шаклгирӣ ва тағйирёбии воҳидҳои фразеологӣ яктарафа менамояд. Фразеологизмҳои ҳамқолаб ҳамчун гурӯҳи махсуси воҳидҳои фразеологӣ бисёр масъалаҳои марбути маъно ва шакли воҳидҳои фразеологиро хеле хуб инъикос намуда метавонанд. Омӯзишу тадқиқи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб барои муайян намудани сабабҳои тағйирёбӣ, таърихи ташаккул ва роҳҳои пайдоиши фразеологизмҳо кӯмак расонида метавонад. Сабаби мавзӯи тадқиқи рисолаи номзадӣ интихоб шудани проблемаи мазкур низ ба ҳамин вобастагӣ дорад.

Мақсади асосии тадқиқот муайян намудани хусусиятҳои лексикӣ маъноӣ ва сохтори воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб, таркиби лексикӣ ҷузъҳои дохили онҳо, алоқамандии фразеологизмҳои ҳамқолаб бо гунаҳои (вариантҳо), муродифот ва мутақодоти фразеологӣ мебошад.

Навоварии илмӣ қор. Дар рисолаи мо бори аввал силсилаи фразеологизмҳои ҳамқолаб тадқиқ шуда, қолабҳои нисбатан серистеъмоли сохташавии воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ тасвир меёбанд. Ғайр аз ин, муносибатҳои лексикӣ категорияҳои гуногуни фразеология – гунаҳо (вариантҳо), муродифот, мутақодотҳо бо воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб муайян карда мешаванд.

Қимати назариявӣ ва амалии рисола аз он иборат аст, ки дастовардҳои онро дар мавридҳои зерин истифода бурдан мумкин аст:

1. Дар тадқиқотҳои илмӣ оид ба масъалаҳои фразеология, лексикология ва синтаксис.

2. Ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ оид ба лексикология ва фразеология.
3. Ҳангоми тартиб додани васоити таълимӣ оид ба фразеологияи тоҷик.
4. Ҳангоми хондани курсҳои махсус ва гузаронидани машғулиятҳои амалӣ оид ба фразеология.
5. Ҳангоми тартиб додани луғатҳои фразеологӣ.

Мавод ва усули тадқиқ. Қори мо дар асоси маводи осори адибони тоҷик С.Айнӣ, Ҷ.Иқромӣ, М.Турсунзода, С.Улуғзода, А.Дехотӣ, Р.Ҷалил, Ф.Ниёзӣ, Ф.Муҳаммадиев, Р.Амонов, Ю.Акобиров, М.Ҳоҷаев, И.Файзуллоев, А.Баҳорӣ, Сорбон, Саттор Турсун, М.Наҷмиддинов, Б.Насриддинов, У.Кӯҳзод, М.Бахтӣ А.Самадов, М.Пулодов, Баҳром Фирӯз, Баҳманёр, инчунин луғатҳои дучилдаи «Фарҳанги ибораҳои рехта» (тартибдиҳанда М.Фозилов) ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» навишта шудааст.

Усули тадқиқи мо ғолибан тасвирӣ-системавӣ буда, аввал мулоҳиза ва дар асоси он маводи тасдиқкунанда дода мешавад ё баръакс. Мавриди тадқиқи масъалаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб мо ҳамчунин ба назарияҳои илмии муҳаққиқон В.В.Виноградов, Ш.Балли, Н.М.Шанский, В.П.Жуков, В.Л.Архангелский, Ю.А.Бурмистрович, С.Г.Гаврин, В.П.Губарев, В.М.Мокиенко, Л.И.Ефименко, Ю.А.Рубинчик, Н.Масъумӣ, Р.Ғаффаров, Ҳ.Маҷидов, С.В.Хушенова таъя намудаем.

Тасвиби (апробатсия) қор. Натиҷаҳои тадқиқоти мо дар конференсияҳои апрели илмию назариявии Донишқадаи омӯзгории Душанбе ба номи Т.Г.Шевченко (солҳои 1987-1989) ва филиали дар шаҳри Қўрғонтеппа будаи ин донишқада (соли 1990), Донишқадаи омӯзгории Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав (соли 1991) дар шакли

маърузаҳо хонда шудаанд. Вобаста ба мавзӯи рисола шаш мақола аз чоп баромадааст.

Тадқиқоти мо аз муқаддима, се боби асосӣ, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст.

Боби аввал «Мавқеи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб дар байни гурӯҳҳои дигари сохтори фразеологияи забони адабии муосири тоҷикӣ» ном дошта, ба муайян намудани нишонаҳои умумӣ ва махсуси воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар фасли якуми ин боб масъалаҳои таркиби лексикӣ, чузъҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ, тобишҳои маъноии онҳо, нишонаҳои умумӣ, махсус ё идиоматикии воҳидҳои фразеологӣ мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Дар фасли дуюми боби мазкур ҷиҳатҳои шаклии фразеологизмҳои ҳамқолаб – сохтори онҳо ба мадди аввал гузошта мешавад. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб аз рӯи сохтори худ ба ду гурӯҳи калон: воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузъа ва серчузъа тақсим карда шудаанд. Фразеологизмҳои ҳамқолаби гурӯҳи аввал дар навбати худ ба воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби изофӣ ва феълӣ тақсим карда мешаванд. Бисёре аз паҳлӯҳои марбути ин масъала – монандӣ ва фарқияти воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузъа ва серчузъа мавриди баррасӣ қарор ёфтаанд.

Дар боби дуюм – «Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ва хосиятҳои муҳимтарини онҳо» таркиби лексикиву сохтори воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб, алоқамандии фразеологизмҳои ҳамқолаб бо гунаҳо, хусусияти маъноии онҳо мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Дар боби сеюм - «Муносибати воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо дигар категорияҳои фразеологӣ» оид ба муродифот ва мутақозидҳои фразеологӣ суҳан меравад.

БОБИ ЯКУМ.

МАВҚЕИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲОИ ҲАМҚОЛАБ ДАР БАЙНИ ГУРҶҲОИ ДИГАРИ СОҲТОРИИ ФРАЗЕОЛОГИЯИ ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОҶИК

Воҳидҳои фразеологӣ қабати махсуси таркиби луғавии ҳар як забонро ташкил дода, қонуниятҳои хоси шаклгирӣ ва инкишофи худро доранд. Дар забоншиносӣ сабаби пайдоиши инкишофи воҳидҳои фразеологӣ ба таври гуногун маънидод карда мешаванд. Масалан, яке аз сабабҳои асосии пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ, ки забоншиносони зиёде онро қонибдорӣ менамоянд, такрори мунтазам ва дар ин замина рехташавии ибораҳои оддӣ нутқ шуморида мешавад. Инкишофи забон ба воҳидҳои тайёри нутқ табдил ёфтани онҳоро таъмин менамояд. Аз ин сабаб дар аксари мавридҳо воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун унсурҳои тайёри забон аз тарафи соҳибони он мавриди истифода қарор мегиранд. Бисёре аз хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ маҳз аз ҳамин ҷанба манша мегиранд ва маъноӣ яқлухт, соҳти устувор, ивазнашавандагии ҷузъҳои онҳо, аз як забон ба забони дигар озодона тарҷума нашуданашон онҳоро ба воҳидҳои махсуси лексикаӣ ҳар як забон табдил медиҳад.

Воҳидҳои фразеологӣ бо воҳидҳои синтаксисӣ низ робитаи қавӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои синтаксисӣ ба вуҷуд меоянд. Асоси фразеологизмҳоро қолабҳои муайяни синтаксисии забон, ки дар тӯли асрҳо шакл гирифтаанд, ташкил медиҳанд. Аз рӯйи ин қолабҳои мавҷуда ҳоло ҳам гоҳо воҳидҳои фразеологӣ нав ба вуҷуд меоянд. Дар шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ ва соҳторҳои синтаксисӣ ҳам ҷиҳатҳои умумии зиёдеро мушоҳида қардан мумкин аст.

Дар байни фразеология ва морфология ҳам баъзе ҷиҳатҳои умумиро

метавон мушоҳида кард. Воҳидҳои фразеологӣ, мумкин аст, ки шаклу категорияҳои морфологӣ дошта бошанд ва гоҳо дар таркиби воҳиди фразеологӣ бо ҳамон шакли грамматикиашон истифода бурда мешаванд. Масалан, дар воҳиди фразеологӣ **дили касеро гургон тала кард** – чузби “гургон” ҳамеша дар шакли чамъ истеъмол мешавад. Чунин хусусиятро дар фразеологизмҳои **сар аз кучо, по аз кучо**, “**ду даст дар бинӣ**” ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст :

Духтари парипайкари худро ба як одами **сар аз кучо, по аз кучо** додааст, дигар илоҷ наёфтааст (Ҷ.Икромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах. 39). Лекин як рӯз «ноомад» мешаваду пулу чизу заминашро ҳам ба кимор бой дода, **ду даст дар бинӣ** саргурез гашта ба Бухоро меояд (Ҷ.Икромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах.61) Модаре, ки **дилашро гургон тала мекарданд**, як қад парида ба кафояш нигаристу Абдуҳакиро дид. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.150).

Махсусан, масъалаи алоқаи фразеология бо қисмати калимасозӣ ҷолиби диққат аст. Дар асоси воҳидҳои фразеологӣ калимаҳои нав ба вучуд омада метавонанд. Бисёр навъҳои калимасозии фразеологиро дидан мумкин аст, ки дар калимасозии анъанавӣ дучор намешаванд.

Воҳидҳои фразеологӣ ба мисли ҳамаи воҳидҳои дигари забон хусусиятҳои умумии худро доранд. Воҳидҳои нави фразеологӣ дар забон пайдошударо ҳамчун фразеологизмҳои мутлақо шахшуда тасаввур намудан дуруст нест, зеро ходисаҳои гуногуни грамматикӣ ва лексикӣ семантикӣ ба шаклу маънои воҳидҳои фразеологӣ таъсири муайяне мерасонанд. Барои ба вучуд омадани воҳидҳои сифатан нави фразеологӣ дар забони тоҷикӣ амсиласозӣ (нусхасозӣ) ё аз рӯи қолабҳои мавҷудаи забон сохта шудани фразеологизмҳои нав аҳамияти калон дорад.

1.1. НИШОНАҲОИ ЛИНГВИСТИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ.

Ҳар як воҳиди фразеологӣ пеш аз ҳама зухуроти аломати забон аст. Он ҳамчун аломат ду паҳлу – қолаби зоҳирӣ ва мазмун дорад. Раванди ташаккули аломатҳои забон, аз ҷумла, воҳидҳои фразеологӣ он ба фаъолияти маърифатхосилкунии одамон бевосита алоқаманд аст.

Воҳидҳои фразеологӣ баръакси воҳидҳои муқаррарии синтаксисӣ як қатор хусусиятҳои фарқкунандаи худро доранд. Воҳидҳои фразеологӣ одатан таркиби мураккаб доранд ва аз пайвасти якчанд ҷузъҳо шакл мегиранд, ки маъмулан задаи алоҳида доранд, вале ҳамзамон маънои ҷузъҳои алоҳидаи худро нигоҳ надоштаанд: Масалан, чунин хусусиятро дар воҳидҳои фразеологӣ **гурги борондида, ба чашми касе хок пошидан, як сари қадам, қути лоямут, лому мим нагуфта** ва ғайра мушоҳида намудан мумкин аст.

Мухтор **гурги борондида аст**; ҳар кас надонад ҳам, вай нағз медонад, ки ба духтар ишқу муҳаббат изҳор кардан ин тавр яқин яқбора ва сарсарӣна намешавад (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 1, саҳ. 209) ... ба идораҳои боло асли вазъиятро хабар додан даркор. **Ба чашми ҳақиқат хок пошидан** бас! (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, саҳ.68) Ҳай сарсон гаштам, ҳай дарбадар гаштам, то бароям **қути ломуте** пайдо кунам (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, саҳ. 23) Ҳар кас амлоқдорҳо, закотчиҳо, амину оқсақолҳо қатъ мочаро накарда, **лому мим нагуфта**, хирочу закоти ба худаш андохта шудагиро пурра адо кунад (С.Улуғзода. Восеъ, саҳ. 200)

Воҳидҳои фразеологӣ аз ҷиҳати семантикӣ тақсимнашавандаанд, онҳо одатан маънои яқлукте доранд, ки бо як калима ифода намудан мумкин аст. Масалан, дар воҳидҳои фразеологӣ **гул-гул шукуфта** – «хурсанд шудан», **ба чашми касе хок пошидан** – «фиреб кардан», **бо ҷону дил** – «самимона», **дастпу гум кардан** – «саросема шудан»:

Гул-гул шукуфт хофиз ва аз ҷой бархоста ҷойникро аз дасти

сохиби хона гирифтуну як пиёла чой рехта ба Хол дод... (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 50) ... рафту яке аз ҳамроҳон бо хила ё такале **ба чашми духтурхо хок пошида**, аз комиссияи тиббӣ сихат-саломат, дурустараш, носихат ва носаломат гузашта бошад? (Ф.Мухаммадиев. Дар он дунё, сах. 7). Бешабон аз часуруна ва шӯхиомез гапзаданҳои занак як қадар саросема шуда, **дастуро гум карда** ва дарҳол узрхоҳона гуфт (Ф.Ниёзӣ. Ҷар беша гумон мабар, ки холист, сах. 318)

Якҷултмаънои воҳидҳои фразеологиро чунин далел ҳам тасдиқ карда метавонад, ки онҳо на ҳама вақт муродифи луғавии худро дошта метавонанд. Ибораҳои рехтаи **сандуқи сина, ангушти шаҳодат, доми бало, дӯст доштан** дар шакли калимаҳои алоҳида муродиф надоранд ва бисёре аз онҳо дар забонамон ба гурӯҳи ягонаи воситаҳои ифодакунандаи ин ё он мафҳуми ҳаёти дохил мешаванд:

... кампири Адолат, ки дар паҳлӯи Саидризо менишаст, аз суханони ӯ ба куртаи хеш нағунчида сари ӯро ба **сандуқи сина** зер кард (Ибод Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 55) - Дар акси ҳол агар заррае хавфи ҳучуми партизанҳо рӯй дода тавонад, пеш аз партизанҳо худӣ мо ба пӯсти шумо қаҳ чо хоҳем кард, обер-лейтенант, - гуфт полковник бо **ангушти шаҳодат** таҳдидкунон (Ф.Ниёзӣ. Ҷар беша гумон мабар, ки холист, сах. 322) Хусусан, Хадича, ки дар ӯрда қариб шаш сол ин тараф машқҳои мекунаду ҳамаи пастию баландии ин чоро медонад. Фирӯзаро **дӯст дошт** ... (Ҷ. Иқромӣ. Духтари оташ, сах. 491)

Як аломати муҳими воҳидҳои фразеологӣ – доимияти таркиби онҳо мебошад. Дар воҳидҳои фразеологӣ баръакси ибораҳои озоди синтаксисӣ доимияти таркиби лексикӣ онҳо баралоина ба назар мерасад. Дар таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озод як калимаро бо дигараш иваз кардан мумкин аст, агар вай аз рӯйи маъно мувофиқ бошад. Воҳидҳои фразеологӣ одатан ба чунин ивазкунӣ роҳ намедиханд. Масалан, ҳеҷ кас воҳиди фразеологии **гурги борондида**-ро бо «гурги барфдида» иваз намекунад, чунки чунин ивазкунӣ метавонад маъно ва сохтори ВФ-ро ҳалалдор намояд.

Ин гурги боронида ба «қапқон» меғалтида бошад ё не, кас намедонад (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 213)

Дуруст аст, ки дар байни ВФ вариатнокӣ (гунанокӣ) чой дошта метавонад. Масалан, дар баробари воҳиди фразеологии **риштаи хаёлро кандан** вариантҳои он – **риштаи хаёлро буридан**, **риштаи хаёлотро гусастан** истифода бурда мешавад.

-А? Чӣ? – **риштаи хаёлро канда** пурсид Давлат аз паси муаллим нигоҳ карда (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.373) Тақтаки дар **риштаи хаёлот** барҳам-дарҳами Гулафзоро **гусаст**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.154). **Риштаи ин хаёлро** овози дупӯстаи шахсе, ки аз паси дар номи Мочаловро мегирифт, **бурид** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.39)

Бо вучуди ин, мавҷудияти гунанокии воҳидҳои фразеологӣ чунин маъно надорад, ки озодона таркиби лексии онҳоро иваз намудан мумкин аст.

Доимияти таркиби воҳиди фразеологӣ дар бораи «пешгӯинашаванда» будани ҷузъҳои он имконият медиҳад.

Воҳидҳои фразеологӣ бо ифодаи маъно, мавқеи истеъмол ва вазифаҳои синтаксисӣ ба калимаҳо наздик бошанд ҳам, бо сохти таркибии худ аз онҳо фарқ карда таркиб, ибора ва ҷумлаҳои озодро ба хотир меоранд. Сабаби ин духӯрагии фразеологизмҳо ба табиати махсуси забонӣ ва таърихи пайдоиши онҳо вобаста аст. Онҳо дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои одии синтаксисӣ ба вучуд меоянд. Дар рафти тараққиёти тадриҷӣ ба дараҷае рехтаву устувор мегарданд, ки бисёре аз онҳоро аз калимаҳои муқаррарӣ фарқ намудан душвор мешавад. Бо вучуди ин воҳидҳои фразеологии забонро бо калимаҳо ва ибораву ифодаҳои дигари синтаксисӣ омехта кардан мумкин нест. Онҳо ҳамчун воҳидҳои мустақили забон ба як қатор хусусиятҳои муҳими маъноӣ ва сохторӣ соҳибанд.

ВФ ба мисли ҳамаи воҳидҳои дигари забон хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи худро дошта метавонанд. Ханӯз Фердинанд де Сосюр

воҳидҳои фразеологиро ба системаи забон шомил намуда, онҳоро воҳидҳои комилан тайёр ва устувор шуморида буд. Ҳар як воҳиди фразеологӣ вобаста ба сохтори худ аз ду ва зиёда калима-ҷузъҳо шакл мегирад. Баъдан аз тарафи шогирдони ин забоншиноси барҷаста ба масъалаҳои мухталифи фразеология диққат дода шуд. Яке аз шогирдони собитқадами вай Шарл Балли чунин ақидаеро баён намуд, ки воҳидҳои фразеологӣ хусусиятҳои зоҳирӣ ва дохилии худро дошта метавонанд. Ба хусусиятҳои зоҳирӣ тағйирнаёбандагӣ ва тартиби доимии ҷузъҳои таркибии онҳоро дохил намудан мумкин аст. Аз ин сабаб мавҷуд будани ду ва зиёда ҷузъи асосӣ дар таркиби воҳидҳои устувори забон ба ҳосил шудани маъно ва вазифаи фақат барои воҳидҳои фразеологӣ хос мусоидат карда метавонад. Вале қайд кардан лозим аст, ки таркиби ҷузъҳо ханӯз аломати муайянкунандаи воҳидҳои фразеологӣ шуда наметавонад.

Барои он ки ин ё он ҳосилаи ҷузъҳо воҳиди фразеологӣ шуморида шавад, он бояд маънои мувофиқи яклухтро нишон диҳад. Маънои яклухт ин ягонагии маънои ҳамаи ҷузъҳои таркибӣ мебошад, ки аз маънои ҳар як ҷузъи дар алоҳидагӣ гирифташуда моҳиятан фарқ мекунад. Маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ - ин ягонагии маънои ҳамаи ҷузъҳои таркибӣ мебошад, ки сифатан аз маънои ҳар як ҷузъи дар алоҳидагӣ гирифташуда фарқ мекунад. Маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ дар заминаи муқоисаи маъноҳои лексикӣ фразеологӣ равшантар зоҳир мегардад.

Ин ё он воҳидҳои фразеологӣ аз ду ва зиёда ҷузъ ё компоненти мустакил шакл мегиранд. Ҷузъҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ ба хусусиятҳои гуногуни лексикӣ семантикӣ молик буда метавонанд. Дар натиҷаи таҳлили лексикӣ грамматикӣ ҷузъҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ як гурӯҳ забонишносон ба ҳулосае омаданд, ки вобаста ба дараҷаи истемולי ин ё он калима дар таркиби фразеологизмҳо онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим намудан мумкин аст.

Гурӯҳи аввали воҳидҳои фразеологӣ ҳам бо қолаб ва ҳам бо таркиби лексикӣ худ ҳодисаи нотакрори забонро ташкил медиҳанд. Дар чунин воҳидҳои фразеологӣ таркиби ҳосиллексикӣ чӯзӣ ва маъноӣ онҳо ба назар мерасад. Гарчанде чӯзӣ дохилии ин гуна воҳидҳои фразеологӣ аз доираи лексикаи умумистеъмолии забон берун баромада ё ба ҳукми архаизмҳо даромадаанд, аммо ба маъноӣ вобастаи фразеологии худ ҳамчун воҳиди тайёр ва маълум истеъмол мешавад.

Масалан, калимаи **зағома** ба маъноӣ як хел қуттии гирда, ки ба як тарафаш пӯст кашида шудааст ва ҳамчун паллаи тарозу ба кор бурда мешавад, истеъмол мешуд. Калимаи дигар **сақат** маъноӣ бефоида, беҳуда, вайрон, ноқис, пастро дошт. Ин калимаҳо бо маъноӣ мавҷудаи худ дар забони ҳозираи тоҷик истеъмол намешаванд, лекин дар таркиби воҳидҳои фразеологии **тап-тапи зағома** ва **салмаи сақат** боқӣ мондаанд. Аз ин сабаб ҳам Шарл Балли таъкид намуда буд, ки «... архаизми ба таркиби ин ё он ибора дохилшуда аломати он аст, ки ин пайвасти хусусияти фразеологӣ дорад (22,100). Айнан чунин хусусиятро дар воҳидҳои фразеологии **салмаи сар шудан, чуфтакро музоаф кардан, қути лоямут, бори нақав** ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст:

Вақте ки амир аз ин **тап-тапи зағома** натарсида, корро бо чанг анҷомид, боз ҳам чадидон аз дудилагӣ набаромаданд (С.Айнӣ.Доҳунда, сах.189). Маслиҳати ба Зарина додам ба сари худам **салмаи сақат** шуд (Ф.Муҳаммадиев Асарҳои мунтахаб, 2, 452). То ба нафақа набаромад аз ин **бори нақав** ҳалос нашудем... (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд,47) –Худо нақарда бо босмаҷӣ-мӣ, бо қаси дигар-мӣ ягон чанги саҳт шуда монад, аввал худӣ Наим **чуфтакро музоаф** меқунад, баъд дигарон (Ҷ.Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро,167). ... маро хизмат фармоянд, то **қути лоямуте** ҳосилам шавад (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,12).

Дар гурӯҳи дуюми фразеологизмҳо чӯзӣ асосии таркиби лексикӣ дар воҳидҳои зиёди фразеологии забони тоҷикӣ такрор мешавад. Фразеологизмҳои ҳамқолаб маҳз аз ҳисоби ҳамин воҳидҳои фразеологӣ

шакл гирифта, барои бой гардидани захираи фразеологии забони тоҷикӣ мақоми бузург доранд. Масалан, дар силсилаи зерини воҳидҳои фразеологии калимаи «чашм» дучор мегардад: **чашм кандан, чашм ало кардан, чашм партофтан, чашм давондан, чашм дӯхтан, чашми умед дӯхтан, чашми касеро кушодан, чашми интизор доштан, чашми хушёр дӯхтан, чашми дидан надоштан, чашми корро доништан** ва ғайра:

Амирони Бувайҳӣ ҳам ба ҳурмати наҷоди амири Табаристон, ки насли охирини шоҳаншоҳи сосонии Эрон Яздигурди Шахриёр аст, аз **чашм ало кардан** ба мулки вай худдорӣ менамоянд (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,257) Душмани молу ватану ҷони мо, **Чашми хасад дӯхт** ба даврони мо (М.Турсунзода.Асарҳои мунтахаб.2,) Мард, чуноне ки хуши гап задан надошта бошад, аз вай **чашм канд** (Саттор Турсун.Камони Рустам, 4) Қорӣ-Ишкамба дар паси ҳар як даҳон оше, ки ба даҳонаш меандоخت, як бор ба тарафи деғу табақи мо **чашм мепартофт** (С.Айнӣ.Асарҳои мунтахаб,112). -Ту бо аълохониву ҷим гаштанат **ба чашми** хама **хок мепошидай** (А.Самадов.Аспи бобом, 120). Марди солиму бардам, **чашми рӯзгорро** нағз **медоништагӣ**, хушсухану хушмуомила, ба хама меҳрубон (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 173). ...аз ӯ бадгӯӣ ва ӯро дар **чашми** фармонфармояш **сиёҳ кардаанд** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,86), Оимҳои болоӣ дар роҳи шумо **чашмонашон чор шудагӣ...** (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ,277). Амаки Исмоил ба тарзи худ, ҳар чӣ зудтар **чашми** писарро ба зиндагӣ **кушодан меҳост** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,86). Роҳи тайкардаи туро омӯхт. **Чашми умедро** ба сӯят **дӯхт** (М.Турсунзода.Асарҳои мунтахаб.2, 76).

Зимнан қайд кардан лозим аст, ки дар воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ, махсусан калимаҳои ифодакунандаи узвҳои инсон «**сар**», «**чашм**», «**пой**», «**гӯш**» ва ғайра хеле серистеъмол мебошанд. Сабаби ин шояд ба хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ин гуна калимаҳо вобастагӣ дошта бошад. Сайри таърихӣ забони адабии тоҷикӣ шаҳодат медиҳад, ки ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологӣ

мавқеи муҳим доранд. Хусусан дар адабиёти классикии форсу тоҷик ибораву ифодаҳои зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки дар онҳо калимаҳои номбаршуда барои образноку пуробуранг баромадани ибораҳо роли калон бозидаанд. Дар зимни инкишофи забони тоҷикӣ баъзе ибораҳои маҷозӣ дар натиҷаи такрору забонзад шудан ба воҳиди мустақили фразеологӣ табдил ёфтаанд. Таносуби истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадан ҳамчун ҷузъи таркибии воҳидҳои фразеологӣ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин аст: калимаи «сар» дар таркиби зиёда аз 140, «пой» дар зиёда аз 120, «даст» дар зиёда аз 112, «дил» дар зиёда аз 90, «забон» дар зиёда аз 50, «гӯш» дар зиёда аз 35, «дандон» дар 18 воҳидҳои фразеологӣ дучор меоянд (155; 156). Гарчанде қисми зиёди ин фразеологизмҳо аз доираи лексикаи имрӯзаи забон берун баромадаанд ё қисман маъно ва шакли худро дигар кардаанд, бо вучуди ин, барои пайдоиши воҳидҳои нави фразеологӣ замина гузоштаанд. Масалан, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» силсилаи зерини воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи «ангушт» ба назар мерасад: **ангушти таачҷуб газидан, ангушти ғайрат ба дандон газидан, ангушти таачҷуб ба дандон гирифтани, сари ангушти тахайюр газидан, сари ангушти надомат хоидан, ангушт дар чашм кардан, ангушт бар чабин ниҳодан, ангушт хоидан ва ғайра**

Ҳамин хосияти образнокӣ ва обуранги чунин ҷузъҳоро ба назар гирифта, профессор Ҳ.Мачидов онҳоро «калима-образ» номидааст. «Бисёр вақт чунин калимаҳо ҳамчун асоси образнокии воҳидҳои фразеологӣ, воситаи ба вучудоварандаи он образ хизмат мекунанд» (91, 31).

Пас ба хулосае омадан мумкин аст, ки воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун унсурҳои махсуси лексикаи забон бо як қатор хусусиятҳои лингвистии худ аз дигар воҳидҳои забон фарқ мекунанд.

1.1.1. НИШОНАҲОИ АСОСИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Роҳҳои мухталифи муайян кардани хусусият ва маънои воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) мавҷуданд. Масалан, Шарл Балли чунин мешуморад, ки аломати аз ҳама умумии воҳидҳои фразеологӣ, ки ҳамаи хусусиятҳои дигари онро иваз менамояд, имконияти ба ҷои воҳиди мазкур гузоштани як калимаи муқаррарӣ мебошад, ки онро калима-муодили луғавӣ (идентификатор) номидааст.

Калимаҳои дохили ВФ одатан бо истилоҳи ҷузъ ё компонент ифода карда мешаванд, ки ин танҳо ҷиҳати зоҳирии калимаҳо мебошад. Байни ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ муносибату робитаҳои маъноӣ зоҳирие ба назар намерасад, ки байни калимаҳо дар дохили ибора ба назар мерасад. Аз ин сабаб муҳаққиқи рус А.И.Молотков таъкид менамояд, ки ВФ на аз калимаҳо, балки ҷузъҳо иборат аст (103, 16) ва ин ин ҷузъҳо аксар ҳамаи аломатҳои калимаро аз даст дода, фақат симои овозии онро нигоҳ медоранд.

Дар мавриди муайян намудани аломатҳои фарқкунандаи ВФ тадқиқотчиён як ақидаи умумӣ надоранд ва хусусиятҳои гуногуни онҳоро дар мадди аввал мегузоранд. Бо вучуди ин, дар байни нишонаҳои пешниҳодкардаи онҳо аломатҳои мавҷуданд, ки барои тамоми воҳидҳои фразеологӣ хосанд. Аломатҳои дигар бошанд моҳияти фақат гурӯҳҳои алоҳидаи воҳидҳои фразеологиро инъикос меkunанд. Бинобар ин, яке аз тадқиқотчиёни шинохтаи фразеологияи тоҷик профессор Ҳ.Мачидов дар алоқамандӣ ба ин масъала ба хулосе меояд, ки тамоми аломатҳои фарқкунандаи ВФ-ро ба асосӣ ва дуюмдараҷа тақсим намудан лозим аст (77,45).

Аломатҳои асосии ВФ-ро чунин гурӯҳбандӣ намудан мумкин аст:

а) сохтори таркибӣ;

- б) яклухтии маъно ;
- в) устувории таркиби лексикую сохторӣ;
- г) аз байн рафтани алоқои синтаксисии чузъҳо;
- ғ) такрористехсолии ВФ.

Масъалаи чузъ ва таркиби чузъҳо яке аз масъалаҳои асосӣ ва муҳим мебошад. Аз ин сабаб дар тадқиқоти аксари муҳақиқони фразеология вай ҳамчун аломати нахустини ВФ ба қалам дода мешавад. Аломати яқин ба он далолат мекунад, ки ҳар як ФВ аз ду ва зиёда калима ё худ чузъҳои шакл мегирад, ки ба ҳосилшавии маъно ва вазифаи фақат барои воҳидҳои фразеологӣ хос мусоидат мекунад. Ин бошад мустақилияти маъноӣ ва вазифаҳои воҳидҳои фразеологиро ба вуҷуд меоварад. Воҳидҳои фразеологӣ дар рафти раванди махсуси лингвистӣ – фразеологизатсия ташаккул меёбанд. Масалан, дар қатори воҳидҳои фразеологӣ зерин: **сари калобаро гум кардан, пӯстинро чаппа пушидан, косаи сабр лабррез шудан, қоҳи кӯхнаро бод кардан, бағали касеро бо чормағзи пуч пур кардан, обро лой карда моҳӣ гирифтани, пишаки касеро пишт гуфтани, аз хати қайнак касе набаромадан** ва ғайра таркиби чузъҳои онҳо барои ҳамчун фразеологизм арзи вуҷуд намудани онҳо хизмат намудааст.

- Ин тавр бошад, чандон ба ваҳм афтода, **сари калобаашро ҳам гум намекунад**. - Беҳтар ин ки илоҳӣ ягон бало сар назанаду ҳеч кас **сари калобаашро ҳам гум накунад**, Антонина Петровна, - гуфт ба ҳамон зани солхурда мурочиат карда занани дигар (Ф.Ниёзӣ. Ҷар беша гумон мабар, ки холист, сах. 189)... ӯ «**пӯстинро чаппа пӯшида**» буд ва мегуфт, ки бигзор духтараш ҳатто бадном шавад ва аз дунё бешавҳар гузарад, - ӯ ба ҳеч ваҷҳ «он ҳаромии дузд»-ро ба домодӣ қабул нахоҳад кард (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 53) Шукурови башӯромада тамоми овозро сар дода, **ба бод додани қоҳҳои қӯхна даромада**, Назаровро маломат менамуд...(Р.Қалил. Шӯроб. сах. 313) Аз рӯйи ақидаи вай, рафтори худӣ Қаҳонгиров бар хилофи педагогика будааст аммо касе ин ҷо ёфт намешудааст, ки чуръат пайдо карда **пишаки ӯро пишт гӯяд** (А.Баҳорӣ.

Ду мохи пурмағал, сах. 9) - Агар хоед, ки ҷонатон саломат монад, ба гапи ман бояд гӯш кунед ва **аз хатти ман кашидагӣ набароед**. (Тиллозода Н. Қиссаи портфели сурх, сах. 49)

Воҳидҳои фразеологӣ таркиби доимии ҷузъҳои худро доранд. Ин барои ҳамчун воҳиди мустақили забон арзи вучуд намудани онҳо кӯмак мерасонад. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **ба даҳон об гирифтани, барги сабз, салмаи сақат, сиёхро аз сафед фарқ карда натавоништан, сиёхро аз сафед фарқ карда натавоништан** ва ғайра дар ҳамаи ҳолатҳои мавриди истифода қарор гирифтанишон худи ҳамон як таркиби ҷузъҳоро доранд. Яке аз хусусиятҳои нисбатан хоси воҳидҳои фразеологӣ ин доимияти таркиби он мебошад. Вале дар ин маврид қатъиян муайян кардани марзи калимаҳое. ки ба таркиби ВФ дохил мешаванд ва калимаҳое, ки берун аз он қарор доранд, зарур аст. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ дар боло овардашударо дар матн ба таври зерин дучор омадан мумкин аст:

Ҳа, чӣ, **ба даҳонат об гирифтӣ**. Чӣ магар пулҳои гирифтаатаз ёдат баромад? – овозашро баланд карда дӯғ зад Раҳимови ба «асп» саворшуда. (Н.Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 196) - Дар Бухоро магар моро фаромӯш кардед, ки **барги сабз** гӯён ягон савғотӣ наёвардед, ин дафъа агар Бухоро равед, моро аз ёд набароред (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 86). Гап мешунавад, зан мехонад, **пастию баландӣ, сиёхию сафедиро фарқ мекунад**, чархи зормондаашро партофта ба артел меравад (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 278)

Муайян намудани таркиби ВФ пеш аз ҳама бояд аз ду ҷиҳат ба амал бароварда шавад: нисбати вариатнокии ВФ ва нисбати ҳамбастагии ВФ бо калимаҳо, яъне муҳити атрофи ВФ.

Вале ин аломат ҳанӯз нишонаи мутлақи ВФ шуда наметавонад. Воҳидҳои фразеологӣ назар ба дигар воҳидҳои забон (калима) ба маъноӣ махсусе соҳиб мегарданд, ки маъноӣ фразеологӣ ё яқлухт номида мешавад. Дар ин замина баррасии аломати дуҷуми ВФ – яқлухтии маъно ба вучуд меояд. Х. Мачидов таъкид менамояд, ки ифодаи маъноӣ яқлухт яке аз аломатҳои муҳими фарқкунандаи ВФ ба шумор меравад (77,46).

Тахлили адабиёти илми ба масъалаҳои фразеология бахшидашуда нишон медиҳад, ки маҳз яклухтии маъно барои ҳамчун воҳиди махсуси забон шакл гирифтани ВФ хизмат мекунад. Ҳангоми муайян намудани хусусияти маъноӣ фразеологӣ пеш аз ҳама ба он ҷузъҳои сохтори забон диққат додан лозим аст, ки бевосита дар ташаккули маъноӣ фразеологизм иштирок менамоянд. Аз ин нуқтаи назар ҷузъҳои ВФ вазифаи муҳимро иҷро менамоянд, зеро маъноӣ фразеологиро асоси ҷузъҳо ташкил медиҳад ва дар баъзе мавридҳои маъноӣ умумии фразеологизм аз маъноӣ хирашудаи ҷузъҳои он ба вуҷуд меояд.

Яклухтии маъноӣ ВФ - ин ягонагии маъноӣ ҳамаи ҷузъҳои таркибии он мебошад, ки комилан аз маъноӣ ҳар як ҷузъи дар алоҳидагӣ гирифта шуда фарқ мекунад. Масалан, агар дар воҳидии фразеологии **гурги борондида** ҷузъҳои алоҳидаи он *гург* – «як навъ ҳайвони ваҳшӣ», *борондида* – «дар зери борон монда»-ро ифода кунанд, пас маъноӣ яклухти он – одами ботаҷриба мешавад, ки зоҳиран ба маъноӣ ҷузъҳои он робитае надорад. Айнан ҳамин гуна хусусиятро дар ВФ-и зерин дидан мумкин аст: **бе пою қадам** – «шаҳси бадбахтӣ оваранда»; **барги сабз** – «туҳфа»; **кафши касеро пеш гузоштан** – «пеш кардан»; **ба чашми касе хок пошидан** – «фиреб кардан», **шикасту рехт** – «таъмир», **дӯғу даранг** – «тахдид», **нарезондаву начакконда** - «айнан» ва ғайра:

Аммо ман гардан нафаровардам, апаҷон, **кафшашро ба пешаш мондам**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 85) Ҳар як ҷиноятеро, ки Мухтор содир мекард, дар дили худ онро чакқонӣ, ўҳдабароӣ, **ба чашми қонун хок пошида** тавонистан меномид (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 301) Дар хонадони калон, сербачу кач, пур аз меҳмон, ки сарваронаш ҳам падар ва ҳам модар вазифаҳои масъули роҳбариро ба уҳда доштанд, ҳамаи **шикасту рехт** он солиён ба уҳдаи ин ҳарду буд (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 20)

Барои дурустар муайян намудани маъноӣ яклухти ВФ муқоиса намудани маъноӣ мазкур бо муроди ВФ кӯмак расонида

метавонанд. Масалан, муқоиса намудани ҷуфтҳои муродифии зерин ин казияро бештар собит месозад:

сари касеро ҷуфт кардан – «хонадор кардан», **ниқоб аз рӯи касе кашидан** – «фош кардан», **алифро таёқ гуфтан** – «бесавод будан».

Дар асоси муқоисаи чунин муродифоти фразеологию лексикӣ хусусиятҳои хоси маъноӣ яқлухти ВФ зоҳир мешавад:

дил бохтан – «ошиқ шудан» (. ... ҳамон вақт Масъуд шефтаи ӯ шуда, духтар ҳам ба вай **дил бохта** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,87); **қабат-қабат гӯшт гирифтан** – «хурсанд шудан» (Тӯраи шоир аз ин мадҳу саноҳо болида **қабат-қабат гӯшт гирифта** истода буд....(С. Улуғзода. Восеъ, сах. 149)); **чашми дидан надошт** – «бад дидан» (Ман, ки Туробро **чашми дидан надоштам**, хостам, ки худро ба карӣ зада, ба роҳам рафтан гирам (Ю.Акобиров. Қиссаҳои ҷавонии ман, 34).

Ягонагии ҳамаи ин ҷузъҳо маъноӣ фразеологиро ба вучуд меоварад, ки аз тамоми маъноҳои дигар сифатан фарқ мекунад ва дар системаи маъноӣ (семантикӣ) забон мавқеи муайяно ишғол мекунад (77,47). Баръакси маъноӣ фразеологӣ маъноӣ лексикӣ бо морфемаҳо фарқ мекунад. Муносибати байни морфемаҳо дар дохили калимаро бо муносибати байни ҷузъҳо дар таркиби ВФ муқоиса намудан мумкин нест. Дар аксари ҳолатҳо маъноӣ фразеологӣ бо маъноӣ калимаҳосилкунӣ мураккаб карда намешавад, ки хусусияти асосии маъноӣ фразеологиро ташкил медиҳад. Ҳангоми ошкор намудани хусусияти маъноӣ фразеологизмҳо ҳамчунин мушоҳида намудан мумкин аст, ҳаҷми маъноӣ фразеологизм аксаран бо ҳаҷми маъноӣ калима мувофиқ нест.

Дигар аломати нисбатан муҳими ВФ аломати устувории онҳо мебошад. Таҳлили воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар қисми муайяни онҳо устувории мутлақ ба назар мерасад. Чунин воҳидҳои фразеологиро дар забони тоҷикӣ дучор омадан мумкин аст, ки устувории таркиби онҳо яке аз аломатҳои барҷастаашон мебошад. Масалан, дар қатори воҳидҳои фразеологии **сағ соҳибашро намеёбад**

«серодам», **кути лоямут** «хӯроки андаки ночиз», **гурги борондида**»одами ботаҷриба», **балота гирам** «қурбонат шавам, садқаат шавам» ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст:

Дар он рӯзи тӯй «**саг соҳибашро** – дар ин хавлии бузург – **намеёфт**», касе аз касе хабар надорад... (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 68).

Бисёре аз воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ дар шакли тағйирнаёфтаи худ истифода бурда мешаванд. Ин хусусият воҳидҳои фразеологиро бо калимаҳои муқаррари синтаксисӣ наздик менамояд. Муҳақиқи фразеологияи тоҷик профессор Ҳ.Мачидов қайд менамояд, ки дар аксари воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ тағйирёбии шакли лексикӣ сохтори онҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Ин тағйиротҳо ба вариатнокии ВФ марбут мебошанд. Вале дар доираи имконоти вариатнокии ВФ асоси сохтори маъноии онҳо ҳамеша нигоҳ дошта мешавад. Ин бошад устувории нисбии ҳар як ВФ-ро таъмин менамояд (91,48).

Аломати дигаре, ки аксаран тадқиқотчиёни фразеология қайд менамоянд, ин набудан ё «хирашавии» алокаи синтаксисӣ байни ҷузъҳои онҳо мебошад. Гарчанде зоҳиран дар байни ҷузъҳои ВФ робитаи муайяни синтаксисӣ ба назар расад ҳам ин фақат ҷиҳати зоҳирии он аст. Аломати сустшавии робитаҳои синтаксисӣ ва дар баъзе ҳолатҳо «шахшавии» пурраи онҳо аз хусусияти ифодаи маъноӣ яқлухт ва устувории сохтори ВФ вобастагӣ дорад (67,49). Ҳар қадар ки маъноӣ яқлухт равшантар зоҳир шавад, ҳар қадар ки таркиби ҷузъҳо ва сохтори ВФ устувортар бошад, ҳамон қадар алокаи синтаксисӣ байни ҷузъҳо пинҳон ва ҳатто “шах шуда мемонад”. Гоҳо ҷузъҳои алоҳидаи баъзе аз ВФ ҳамчун қисми таркибии ҷумлаҳои мураккаб арзи вуҷуд карда метавонад. Дар натиҷаи ин алокаи зоҳирии синтаксисӣ байни ҷузъҳо барқарор мешавад, гарчанде ба назар гирифтани лозим аст, ки яқлухтии маъноӣ ва сохтори ВФ пурра нигоҳ дошта мешавад. Масалан, чунин хусусияти воҳиди фразеологӣ **аз сад гули касе як гулаш нашукуфтан**

дидан мумкин аст. Воҳиди фразеологии мазкур маъноӣ “чавон, хеле чавон”-ро ифода мекунад:

- Шумо ҳанӯз чавон ҳастед, ҳоло **аз сад гулатон як гулатон нашукуфтааст**, дар оянда ба рӯзҳои нек мерасед... (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, саҳ.74).

Ифодаи маъноӣ яклухт ва устувории таркиби воҳидҳои фразеологӣ то андозае бо хирашавӣ ва ё барҳамхӯрии муносибатҳои синтаксисии байни ҷузъҳои онҳо низ таъкид карда мешавад. Дар байни ҷузъҳои дохили воҳиди фразеологӣ бисёр вақт муносибатҳои зиндаи грамматикиро мушоҳида кардан мумкин нест. Дар байни ин ҷузъҳо алоқаҳои пайваст ва ё тобеъро намебинем. Дуруст аст, ки дар байни онҳо аломатҳои грамматикӣ ифодакунандаи ин муносибатҳои грамматикӣ мавҷуданд, лекин онҳо аксар шах шуда мондаанд, дар муносибати грамматикӣ воҳиди фразеологӣ бо калима ё ибораҳои дигар ягон нақше намебозанд. Аз ҳамин ҷост, ки воҳиди фразеологии аз якҷанд калима ва унсурҳои грамматикӣ ташкилёфта дар матн ба вазифаи як аъзои он истеъмоли мешавад. Ин бошад бори дигар аз байн рафтани муносибатҳои озоди синтаксисии байни ҷузъҳо ва дар қолаби муайян хира ё шахшавии онҳоро собит месозад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин воҳидҳои фразеологии **бо чашми дигар нигаристан, чашм ало кардан, дили касе сиёҳ шудан** фақат ба вазифаи хабар омадаанд, ки хирашавии робитаи зиндаи грамматикӣ байни ҷузъҳоро нишон медиҳад.

– Бад не, пиракӣ, дар почахот ҳоло ҳам қувват доштаӣ, - мегӯяд паҳлавони чавон ва ба бобои писарак **бо чашми дигар менигарад**. (А.Самадов.Аспи бобом,78). Полковник ба тарафи комиссар саволомез **чашм ало кард** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист,140). Ин дам ногоҳ Дилафрӯз пеши назараш омаду насихатҳои шабинаи падарашро ба ёд оварда, **дилаш сиёҳ шуд** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,113).

Аломати дигари муҳими ВФ аз нав ҳосилкунӣ ё таҷдиди онҳо мебошад. Хусусияти аз нав ҳосилкунӣ ҳамаи аломатҳои дигареро асоснок менамояд, ки барои калима ва воҳиди фразеологӣ хос ҳастанд:

пеш аз ҳама устувории таркиби лексиксию сохтор ва яклухтии маъно. Молик будан ба маънои пешакӣ маълумбуда ин нишонаи аз нав ҳосилкунии ВФ мебошад.

Азнавҳосилкунии ВФ чун нишонаи муҳими фарқкунандаи онҳо барои муайян намудани марзи фонди фразеологии забон аз дигар системаҳои забон ва ҳосилаҳои нутқ кӯмак мерасонад.

Ба ҳамин тариқ, ба гурӯҳи хусусиятҳои муҳиму фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ, пеш аз ҳама, ифодаи маънои яклухти ба ҳиссаҳо чудонашаванда, устувории таркиби лексикӣ, аз байн рафтани алоқаҳои зиндаи синтаксисии чузъҳои таркибӣ ва ё то андозае хира шудани ин алоқаҳо дохил шуда метавонанд.

1.1.2. НИШОНАҲОИ МАХСУС Ё ИДИОМАТИКИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Дар қатори аломатҳои номбаршудаи тафриқаноки ВФ як қатор аломатҳои дигари иловагӣ муайян карда мешаванд. Ба қатори онҳо аломатҳои ифодаи маъноӣ маҷозӣ ё ба ибораи дигар нобаробарии байни маъноӣ умумии ВФ бо маъноӣ қисмҳои таркиби он, обуранги хоси миллӣ, образнокӣ, барҷастагӣ, возехият, айнан аз як забон ба забони дигар тарҷума нашудани онҳо ва ғайра дохил мешаванд. Аксаран ин хусусиятҳои иловагии ВФ аломатҳои идиоматикӣ номида мешаванд. Воҳидҳои фразеологӣ дорои чунин хусусиятҳо идиома ё худ ибораҳои рехтаи фразеологӣ номида мешаванд (91, 65).

Профессор Ҳ.Мачидов қайд менамояд, ки аломати фарқкунандаи ВФ бояд нишонаи фразеологӣ будани ин ё он падидаи забон бошад на хусусияти он, ки натиҷаи ин аломат мебошад. Агар аз ин нуқтаи назар аломатҳои идиоматикӣ ВФ баррасӣ карда шавад, пас доираи ин нишондиҳандаҳо хеле танг шуда метавонад (77,52).

Нишонаи идиоматикӣ ВФ пеш аз ҳама дар шакли дохилии онҳо маҳфуз аст. Дар ВФ ҳамеша воқеиятҳои муайян, рӯйдодҳои таърихӣ ё мифологӣ, ҳодисаҳои муайяни маишӣ, хурофоти динӣ ва ғайра таҷассуми ҳудро меёбанд. Масалан, воҳиди фразеологӣ **кафши касеро пеш гузоштан** аслан аз он урфу одати мардуми тоҷик сарчашма гирифтааст, ки одатан кафши меҳмони муътабар ва боиззатро баъди аз хона баромадан ҳамчун нишонаи эҳтиром пеш мегузоштанд. Дар натиҷа маҷозан ҳамчун воҳиди фразеологӣ бо тобиши услубии манфӣ маъноӣ нави касеро пеш кардан соҳиб гаштааст. Варианти дигари ибораи мазкур **кафши касеро ба пешаш мондан** аст:

Давлат, ки хамин суҳбатро аз паси дар мешунавид, **аз кафши меҳмонро пеш гузоштани** Максим Макарович мамнун гашта, ба ҷояш баргашт (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 44)Аммо ман

гардан нафаровардам, апаҷон, **кафшашро ба пешаш мондам**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.85)

Аз ин сабаб заминаи бавучудоварандаи шакли дохилии ВФ ва навғониҳои мухталифи маъноӣ минбаъд ба маъноӣ маҷозӣ истифода шудани он, образнокӣ ва ба дигар забон айнан тарҷума нашудани онро фароҳам меоваранд.

Дигар аломати нисбатан муҳими идиоматикии ВФ экспрессивият ё худ эҳсосоти гуногунро ифода кардани он мебошад. Гуногунияти ВФ аз рӯи тобишҳои экспрессивӣ аз он манша мегирад, ки ҳар яке аз услубҳои забон восита ва усулҳои махсуси забонро дорад, ки ғӯянда аз захираи умумихалқии нутқ барои ифодаи мазмуни муайян интихоб менамояд. Масалан, дар забони адабии муосири тоҷик воҳиди фразеологии **ду пойро ба як мӯза андохтан**, **ду пойро ба як мӯза ҷой кардан**, **ду пойро ба як мӯза тикқондан**, **ду пойро ба як мӯза қава кардан** ба маъноӣ чизеро бо исрор талаб кардан, ба гуфтаи худ саҳт истодан, яқравии бечо кардан мавриди истифода қарор мегирад. Ба андозаи ивазшавии ҷузъи феълии он (андохтан, ҷой кардан, тикқондан, қава кардан) тадричан тобишҳои экспрессивии тамоми ВФ тағйир ёфта мегуянд:

- Падарам **ду поямро ба як мӯза андохта** талаб мекунад, ки ба Раҳимов мерасӣ, ҷунки фотеха шудай. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 28) Охир роҳи оҳан **ду пойи моро ба як мӯза ҷо карда** ҳадаҳа мегӯяду мобошем, назар ба порсола камтар ангишт медиҳем (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах 62) Эрмат «хамин ҷавонро хоҳӣ-нахоҳӣ ба ман медиҳӣ» гуфта, **ду пойи ӯро ба як мӯза қава мекард** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах 249)

Дар романи «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил варианти дигари воҳиди фразеологии мазкур дар шакли **ҷонро аз кадӯчаю ду пойро аз як мӯза халос кардан** дучор карда шуд:

... аз даҳ рӯз ақиб намонда, тамоми механизму машинаҳои бекорхобидаро пурра ба қор андохта, ҷонамонро аз кадӯчаю **ду поямонро аз як мӯза халос мекунем** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 438)

Дар силсилаи мазкури воҳидҳои фразеологӣ тобишҳои гуногуни услубӣ ба назар мерасанд, ки вобаста ба мақсади нависанда тобишҳои гуногуни услубиро касб кардаанд.

Бемантикии шакли дохилии ВФ ҳамчун аломатии идиоматикии он шуморида мешавад. Масалан, дар воҳидҳои фразеологӣ *ба гап чома нӯшондан* «суханпардозӣ кардан», *гапи подархаво* «гапи берабт, бемаънӣ, бемантик», *ду пой худро дар бағал гирифтан*, *ба миёни гап лағад задан* «гапи касеро буридан, ба миёни гапи касе даромадан», *аз як гиребон сар баровардан* «мутаҳид шудан», *сари худро ба кафи даст гирифтан* ва ғайра. Маъноии аслии онҳо маълум аст ва ин сабаб воҳиди фразеологӣ «бемантик» ба назар мерасад. Дар ин маврид маъноии фразеологӣ онҳо ҳамчун маъноии дуюме фаҳмида мешавад, ки аз маъноии аслиашон вобастагӣ надорад. Бемантикии чунин воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми муқоиса намудани маъноии аслии онҳо бо маъноии фразеологӣ зохир шуда метавонад:

Ба гап чунон чома мепушонд, ки гиребонамро меқапидам (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 252) **Ба миёни гап лағад назану** аввал гӯш кун, ки ман чӣ мегӯям! – Ҳасан Холро ба ҷавобгардонӣ нагузошт (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 197) **Мо аз Шӯроб Александрову хамкоронашро**, ҳама муттафиқ шуда, **аз як гиребон сар бароварда**, зада пеш кардем. (Р.Чалил. Шӯроб, сах. 60) **Дидӣ ин ғазоталабонро**, ҳама барои ёрӣ додан ба ҷаноби олии **сарҳои худро ба кафи даст гирифта** тайёр истодаанд (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 196)

Робитаи ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бо дигар калимаҳо ба таври мавзӯӣ-мантиқӣ муайян карда намешавад. Онҳо бо системаи лексикӣю фразеологӣ забони адабии муосири тоҷик муайян карда шуда, бо хусусияти таърихии онҳо асоснок карда мешаванд.

Профессор Ҳ.Мачидов қайд менамояд, ки аз афташ, мавҷуд будани нодурустии муайяни лексикӣю сохтории таркиби воҳидҳои фразеологӣро низ ҳамчун аломатии идиоматикии онҳо баррасӣ намудан лозим аст (67,54). Дар забони адабии муосири тоҷик як қатор воҳидҳои фразеологӣ ҳастанд, ки дар

онҳо чузъҳои архаистӣ ва бегона ба назар мерасанд. Бисёре аз чунин чузъҳо танҳо дар дохили ВФ боқӣ мондаанд ва ба воҳиди фразеологӣ хусусияти ғайриодӣ ва хос мебахшанд, ки онҳоро аз тамоми воситаҳои дигари муқаррарии фразеологӣ забон фарқ мекунонад. Намунаи ин гуна воҳидҳои фразеологиро дар боло аз назар гузаронда будем.

Гуфтаҳои болоӣ моро ба хулосае меоранд, ки хусусияти маҷозӣ, образнокӣ, барҷастагӣ, возеҳият, айнан аз як забон ба забони дигар тарҷума нашудани онҳо худ ба худ аломати тафриканок буда наметавонанд, балки натиҷаи аломатҳои барои ВФ хос, яъне шакли дохилӣ, экспрессивият ва нодурустиҳои гуногуни лексикӣ сохтори дар воҳидҳои фразеологӣ мавҷудбуда мебошанд. Дар байни аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ яклухтии маъно ва устувории сохторашон аз ҳама муҳимтар мебошанд (77).

1.1.3. МАҚОМИ НИШОНАҲОИ СОХТОРӢ ДАР ТАСНИФИ ГУРӢҲҲОИ СОХТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Ба доираи фразеология бояд чунин таркиб, ибора ва ҷумлаҳои ду ва зиёда калимаҳо ташкилҷфта шомил бошанд, ки аз рӯи сохт устувор буда, маъноӣ яклухт доранд. Маҷмӯи чунин воҳидҳо захираи фразеологии забони тоҷикиро ташкил медиҳанд.

Дар навъҳои мухталифи сохтори ВФ шабоҳати муайян, тарзи ҳосилшавӣ ва дар нутқи раво истифода шудани онҳоро дидан мумкин аст. Қолаби овозии фразеологизм дар шакли шахшуда на фақат шакли зохирии калимаҳои алоҳида, балки тарҳи муайяно низ дар бар мегирад. Ҳангоми муайян намудани қолаби овозии воҳиди фразеологӣ ба назар гирифтани лозим аст, ки сохторҳои синтаксисӣ дар нутқ пурра зохир шуда метавонанд, воҳидҳои фразеологӣ бошанд ин сохторро асосан тавассути ҳосилаҳои нутқ амалӣ мекунад. Ба ин маънӣ, дар қолабҳои сохтори ВФ низ қолабҳои синтаксисии забон истифода шудаанд.

Ҳангоми таснифи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ ба назар гирифтани нишонаҳои фарқкунандаи сохтори онҳо аҳамияти махсус дорад. Агар барои системаи забон далели мавҷуд будани ин қолабҳои сохторӣ муҳим бошад, пас барои ҷумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон устувории таркиби лексикӣ сохторӣ, яклухтии маъно аҳамияти аввалиндараҷа пайдо мекунад.

2. ГУРҶҲОИ СОҲТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА МАВҶЕИ ҚОЛАБҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ДАР БАЙНИ ОНҲО

Воҳидҳои фразеологӣ ба сифати воҳидҳои тозапайдои дар заминаи воҳидҳои нутқ ҳосилшуда баробари сохтори яклухт ба таркиби лексии мушаххас низ соҳиб мебошанд. Ҳар гуна воҳиди фразеологӣ ҷудоғона ин қолаб и муайяни ҷумла, ибора ё таркибе мебошад, ки ба таври устувор бо калимаҳо пур карда шудааст. Дар онҳо нишондиҳандаҳои зоҳирӣ – унсурҳои гуногуни грамматикӣ ва тарҳи сохтори синтаксисӣ нигоҳ дошта шудаанд.

Аз ҷиҳати сохти зоҳирӣ воҳидҳои фразеологӣ қолабҳои гуногуни синтаксисиро ба хотир меоваранд. Дар тарҳи воҳидҳои фразеологӣ қолабҳои грамматикӣ нисбатан маъмултар ҷой гирифтаанд, ин аст, ки , аксарияти ВФ аз рӯи қолабҳои маъмули грамматикӣ ибора, ҷумла ва таркибҳо ба вучуд омадаанд. Дар захираи фразеологӣ забонамон баробари таркибҳои оддии устуворшудаи калимаҳо, ибора ва ҷумлаҳои устувору рехта ва ба ҳукми воҳидҳои тайёри забон табдилёфтаре низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ин сабаб воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ аз рӯи сохт ба таркибҳо, ибораҳо ва ҷумлаҳои фразеологӣ ҷудо карда шудаанд.

Воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикиро вобаста ба сохтори заминаи онҳо ба гурӯҳҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1. Ҷумлаҳои фразеологӣ;
2. Ибораҳои фразеологӣ;
3. Таркибҳои фразеологӣ.

Баъзе аз забоншиносон ба қатори воҳидҳои фразеологӣ фақат гурӯҳи дуум, яъне ибораҳоро шомил медонанд, вале ба ҷунин маънои танг баррасӣ намудани фразеологизмҳо нодуруст аст. Ҷунки гурӯҳҳои сохтори таснифшуда хусусияти такрористехсолиро доранд ва дар рафти муошират сохта намешаванд.

2.1. ЧУМЛАҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА ҚОЛАБҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ОНҲО.

Чумлаҳои фразеологӣ ба мисли дигар навъҳои сохтори маъноии ВФ устувор ва дорои маъноӣ яклухт мебошанд. Чумлаҳои фразеологӣ бо вучуди он ки аз рӯи намуди зоҳирии худ аз чумлаҳои одии синтаксисӣ тафовути кам доранд ва дар асоси қолабҳои гуногуни онҳо ба вучуд омадаанд, бо сохти устувор ва маъноӣ яклухти худ аз онҳо ба кулли фарқ мекунанд. Дар байни воҳидҳои фразеологии аз рӯи сохт ба чумла шабоҳатдошта аз рӯи маъно ду гурӯҳро ҷудо намудан мумкин аст:

1. Ба гурӯҳи аввал фразеологизмҳои шомиланд, ин ё он падидаи воқеиро (номинативӣ) номбар мекунанд. Чунин ВФ ба вазифаи ягон аъзои чумла меоянд.
2. Ба гурӯҳи дуюм фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки ҳамчун воҳиди коммуникативӣ ахбороти муайянеро интиқол медиҳад.

Чумлаҳои нутқи раван аз рӯи қолабҳои муайяни забон сохта мешаванд. Дар натиҷаи раванҳои гуногуни лингвистӣ ва хориҷизабонӣ тадриҷан аломатҳои асосии воҳидҳои забонро соҳиб мегарданд – аз навҳосилшавӣ, устувории сохтор ва маъно ва ба гурӯҳи воҳидҳои забон мегузаранд. Вале чумлаҳои фразеологӣ ҳамчун намуди махсуси ВФ хусусиятҳои махсуси муайянеро доро мебошанд, ки фақат барои онҳо хос аст. Баъзе аз забоншиносон чумлаҳои фразеологиро ҳамчун воҳиди забон эътироф намуда, ҳамзамон дар онҳо мавҷуд будани предикативият, модалитро баён менамоянд, ки чумларо пеш аз ҳама ҳамчун конструксияи синтаксисӣ муаррифӣ менамоянд. Вале як чиз мусаллам аст, ки агар барои системаи забон ҳуди мавҷудияти ин қолабҳои сохторӣ, дар нутқ ягонагии ин қолабҳои сохторӣ ва ҷузъҳои моддӣ дар матни муайян муҳим бошад, пас барои чумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳиди забон устувории таркиби лексикӣ сохторӣ, яклухтии маъно, такрористехсоли ва номуттасилият хос аст.

Чумлаҳои фразеологӣ ҳамчун воҳидҳои махсуси забон хусусиятҳоеро зохир менамоянд, ки барои дигар навъҳои фразеологизмҳои забони тоҷикӣ низ хос мебошанд ва аз хелеҳои чумлаҳои сирф синтаксисӣ фарқ мекунанд. Ҳангоми баррасии типологияи сохтори маъноии чумлаҳои фразеологии забони муосири тоҷик таснифоти анъанавии чумлаҳо аз рӯи сохторашон мувофиқи мақсад шуморида шудааст. Чунин муносибат бо он асоснок карда мешавад, ки сохтори чумлаҳои фразеологӣ то андозае онҳоро бо навъҳои гуногуни чумлаҳои синтаксисӣ алоқаманд менамояд, аз тарафи дигар бошад аломати фарқкунанда ҳангоми ҷудо намудани навъҳои гуногуни онҳо мебошад. Хусусиятҳои умдаи чумлаҳои фразеологӣ дар шаклҳои умумиятҳои грамматикӣ онҳо таҷассум меёбанд. Ба ин маънӣ шакли умумиятҳои воҳиди фразеологии **чашм духтан** дар матн бо шаклҳои мушаххаси он зохир шуда метавонад:

Азбаски чашми ҳама ба қорӣ **дӯхта шуд**, вай ночор қапчукро берун оварда, аз байни пулҳои қоғазии сиккаи Тошканд, Сибиру Бухоро як панҷсумро кашида ба лӯлибача дод (Р.Чалил.Шӯроб, сах.72) Рӯи Ҳайдар то буни гӯшҳояш лола барин сурх шуд, **чашм ба замин духту** аввал ҷавоб надод, сонӣ ҷилави суҳбатро ба сӯи дигар кашид. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 108) Вай мурғи посӯхта барин аз хона ба кӯчаю аз кӯча ба хона медавид, **чашм ба роҳи теппа медӯхт**. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 149) Ба паррандагоне, ки аз болои он деворҳои баланд парвоз карда мегузаштанд, **чашми умед медӯхт**, ҳаёл мекард, ки онҳо хабари модарро ба фарзанд мерасонанд (Х. Назаров. Дар ҷустуҷӯи Карим-демона, сах. 394)

Вобаста ба ин чумлаҳои фразеологии забони муосири тоҷик ба мисли ҳар гуна чумлаҳои муқаррарии синтаксисӣ қолабҳои асосии сохториеро инъикос менамоянд, ки дар забон арзи вучуд доранд. Аз рӯи сохтор ҳамаи чумлаҳои фразеологӣ ду ҷанба дошта, метавонанд ба сода ва мураккаб, яктаркиба ва дутаркиба, пайваст ва тобеъ тақсим шаванд.

Дар забони муосири тоҷик нисбатан ҷумлаҳои фразеологие сермахсул мебошанд, ки аз рӯи сохтор ба намудҳои гуногуни ҷумлаҳои содда таалуқ доранд. Чунин ҷумлаҳои фразеологиро пеш аз ҳама ба дутаркиба ва яктаркиба тақсим намудан мумкин аст.

2.2. ИБОРАҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ ВА ҚОЛАБҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ОНҲО.

Ибораи фразеологӣ – ин воҳиди забонии дар шакли тайёр истехсолшаванда мебошад, ки аз ду ва зиёда ҷузъҳо таркиб ёфта, маъно, ва сохтори устувор дорад. Хусусияти асосии ибораи фразеологӣ, ки онро аз ибораҳои озоди синтаксисӣ фарқ мекунонад, такрористехсолии он мебошад. Ибораҳои фразеологӣ ҳангоми муошират сохта намешаванд, балки ҳамчун воҳидҳои тайёри яклухт мавриди истифода қарор мегиранд. Масалан, гӯянда дар нутқ ибораҳои фразеологӣ **чашми касе кушода шудан, чашми дидан надоштан, алифро аз бе фарқ карда натавоништан**-ро ҳамчун масолеҳи тайёр истифода бурда, онҳоро дар қолабҳои тайёр ба қор мебарад:

Чашми Хумор ҳам маҳз дар чунин як ҳолат **кушода шуд** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 224). Чунин менамуд, ки гуё пиразан зебоию малохати набераашро наменвисандад, балки **чашми дидан надорад** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 18). Аммо Ғафурҷон баръакси бародараш ва монанди муллозодаҳои Бухоро тамоман бесавод буда, ҳатто **алифро аз бе фарқ карда наметавонист**» (С.Айнӣ. Ёддоштҳо, 3, 55)

Муайян намудани хусусиятҳои ибораи фразеологӣ ва аломатҳои хоси он қатъиян таҷзия намудани онҳоро аз ибораҳои озоди синтаксисӣ ва, аз тарафи дигар, аз калимаҳои алоҳида талаб мекунад. Албатта, ин зарурият аз он сабаб пайдо мешавад, ки ибораи фразеологӣ дар забон ба мисли калимаҳои алоҳида ба қор бурда мешавад, ҳамзамон он аз рӯи сохтор ба ибораҳои озоди синтаксисӣ шабоҳат дорад, ки ҷузъҳои он аз тарафи гӯянда ба сифати унсурҳои доимӣ ва муस्ताкили як воҳид қабул қарда мешавад.

Дар захираи фразеологизмҳои забони тоҷикӣ гурӯҳи аз ҳама қалонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки аз рӯи сохтору маъноии худ дар байни гурӯҳҳои дигари сохтории ВФ мавқеи махсусро ташкил медиҳанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар адабиёти илмии забоншиносӣ баъзе аз тадқиқотчиён истилоҳи ибораи фразеологиро

иштибохан ҳамчун воҳиди фразеологӣ ё худ фразеологизм ба кор бурдаанд. Ҳол он ки ин гурӯҳи сохтори фразеологӣ бо хусусиятҳои лексикӣ маъноӣ ва сохтори худ аз дигар гурӯҳҳои ВФ фарқ мекунад. Аз ин сабаб ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ибораи фразеологӣ фақат яке аз навъҳои ВФ-ро ташкил медиҳад.

Ибораҳои фразеологӣ зоҳиран ба ибораҳои озоди синтаксисӣ шабоҳат доранд. Онҳо низ ба мисли ибораҳои озод хусусиятҳои гуногуни грамматикӣ дар худ таҷассум карда метавонанд. Пеш аз ҳама дар байни ҷузъҳои ВФ мавҷудияти воҳидҳои мухталифи алоқаҳои грамматикӣ барои ибораҳои фразеологӣ ягон мақома надорад. Ҷиҳати зоҳирӣ ё худ сохтори синтаксисӣ ҳамчун ҷузъи сохтори ВФ фақат дар қолабҳои муайяни фразеологӣ таҷассум меёбад.

Ҳангоми муайян намудани навъҳои сохтори ибораҳои фразеологӣ, ки аз рӯи ин ё он қолаби сохтори ибораҳои синтаксисӣ сохта мешаванд, ба назар гирифтани хусусиятҳои гуногуни онҳо мувофиқи мақсад мебошад. Вале ибораҳои озоди синтаксисӣ хусусиятҳои дигаре доранд, ки онҳоро на фақат аз ҷумла, балки аз ибораҳои фразеологӣ низ фарқ мекунонад. Пеш аз ҳама, дар байни ҷузъҳои ибораҳои синтаксисӣ мавҷуд будани муносибатҳои мавҷудаи байни муайянкунанда ва муайяншавандаро қайд кардан лозим аст. Дар ИФ баръакс ибораҳои синтаксисӣ чунин муносибатҳо воқеияти худро гум кардаанд. Онҳо қомилан хира шудаанд ё умуман ба назар гирифта намешаванд, гарчанде дар ҳамаи намудҳои ибораҳои фразеологӣ нишонаҳои зоҳирии ин муносибатҳо нигоҳ дошта шудаанд ва бе онҳо ҳеҷ гуна ибора на синтаксисӣ ва на фразеологӣ вучуд дошта наметавонад.

Воҳидҳои фразеологии аз рӯи сохт ба ибораҳо шабоҳатдоштаро дар навбати худ ба қолабҳои зерин тақсим намудан мумкин аст:

1) Ибораҳои изофӣ. Дар ибораҳои фразеологии дар ин қолаб сохтшаванда ҳарду ҷузъҳои таркиби ин аз рӯи маъно метавонанд баробархуқ бошанд. Чунин ВФ аз рӯи хусусияти лексикӣ

грамматикӣ худ бештар бо исм ва сифат муродиф мебошанд. Муқоиса кунед: **гурги борондида** «ботачриба», **салмаи сақат** «зиёдати», **барги сабз** «тухфа», **кути лоямут** «андак, кам», **бедарди миён** – «муфт», **чаши танг** – «хасисӣ» ва ғайра.

Хусусияти асосии ин гурӯҳи ВФ аз байн рафтани алоқои зохирии грамматикӣ байни чузъҳои онҳо мебошад. Масалан, дар иборати фразеологӣ **кути лоямут**, ки хӯроки андак, камро ифода мекунад, чунин хусусиятро аз назар мегузаронем. Зохиран дар байни чузъҳои ВФ алоқои тобеъ мушохида карда мешавад, яъне лоямут муайянкунандаи калимаи кут мебошад. Вале дар асл чунин нест ва бандаки изофӣ дар иборати мазкур воситаи алоқои муайянкунанда ва муайяншаванда нест. Чузъҳои асосӣ ва воситаҳои грамматикӣ фақат вазифаи чузъи хатмии ВФ-ро иҷро мекунанд. Аз ин ҷиҳат чунин ибораҳои фразеологӣ як мафҳумро ифода карда, дар ҷумла вазифаи фақат як аъзои онро иҷро мекунанд.

Дар ибораҳои фразеологӣ қолаби «исм + сифат» тартиби ҷойгиршавии чузъҳо асосан устувор мебошад: **арши аъло** «авҷи баланд», **оинаи ибрат** – «намуна», **имони комил** «боварӣ»:

Зеро вай то ба ин дам худро дар **арши аъло** медид (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ, 93). Як вақтҳо ту барои инсоният **оинаи ибрат** будӣ... (Ф.Муҳаммадиев, Куллийёт, 132). Танҳо ба як ҷиз **имони комил** дорам, ки то дами марг туро фаромӯш намекунам (Ҳ. Аскар. Ашки сари миҷгон, 173).

2) Ибораҳои фразеологӣ феълӣ. Навъи аз ҳама сермаҳсули сохтори маъноии ВФ дар забони адабии муосири тоҷик мебошанд.

Нисбат ба дигар гурӯҳҳои сохтори маъноӣ ибораҳои фразеологӣ феълӣ нисбатан озодонатар ҷудо карда мешаванд. Мансубияти онҳо ба гурӯҳҳои алоҳидаи воҳидҳои фразеологӣ аз нуқтаи назари грамматикӣ нисбатан равшантар зоҳир мегардад. Ин ба хусусиятҳои махсуси чузъи асосии онҳо, ки аксаран навъҳои гуногуни феълҳои тасрифӣ ва ғайритасрифиро дар бар мегиранд, вобастагӣ дорад.

Профессор Ҳ.Мачидов қайд мекунад, ки ибораҳои фразеологӣ феълӣ дорои ҷузъҳои асосӣ феълӣ тасрифнашаванда ба рои забони муосири тоҷикӣ чандон хос нестанд. Онҳо асосан ба ҷузъи асосӣ масдарӣ ва сифати феълӣ зоҳир мегарданд. Масалан, ибораҳои фразеологӣ феълӣ **нархи сабзию пиёро напурсида, начаккондаву нарезонда, лачоми касеро кашидан:**

Нархи сабзию пиёро напурсида, вайро ҳам ба қӯшоқи занчаллобҳо зада бадном мекунанд (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 254) Мавзунаро ин «хушхабар»-ҳое, ки Ҷовиди бсесабру қарор рӯзи дигар **начаккондаву нарезонда** хангоми дидорбинии кутухмуддати хеш ба ӯ расонд, ғайри чашмдошт зикку ошuftа накард (И.Файзулло. Кӯхи панҷум, сах. 190) **Лачоми** махсумро ақалан сахле **кашидан** хуб мешуд, то ин ки аз табақ нағеланд (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё. сах. 102)

Аксари воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҷузъи асосӣ феълӣ тасрифнашаванда доранд. Берун аз матн чунин воҳидҳои фразеологиро дар шакли умумиятёфта, яъне масдарӣ овардан мумкин аст, вале ин моҳияти феълӣ онҳоро гум қарда наметавонад, чунки шакли масдарӣ яке аз шаклҳои мавҷудияти онҳо мебошад. Дар забони адабии муосири тоҷик робитаи байни ҷузъҳои ин гуна воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ба андозае гусаста аст, ки ҳар гуна алоқаҳои синтаксисӣ робитаи худро гум қардаанд. Ин хусусият ҳатто дар ибораҳои фразеологӣ феълӣ, ки дар матн ҷузъҳои онҳо аз ҳамдигар дур афтодаанд, нигоҳ дошта мешавад. Дар матн баъзан ҷузъи номӣ чунин воҳидҳои фразеологӣ ба андозан аз ҷузъи феълӣ дур меафтад, ки дар байни онҳо ҷузъҳои зиёди ғайрифразеологӣ ҷойгир шуда метавонанд. Масалан, дар воҳиди фразеологӣ **дили касе сӯхтан, обрӯи касе рехтан, риштаи умри касе канда шудан, пӯсткандани гапро гуфтан** ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст:

Дилам ба меҳнати онҳое, ки ин ангиштро кандаанд, ба ин ангишти хирворшудаю сӯхтаистода, ки дер боз ту ҳисоби бор қунонида фиристодани онро наёфтаӣ, **месӯзад** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 312) **Обрӯи**

муаллими физкултура, ки пеш марди майдон шуда мегашту буруташро табар намебурид, дар байни бачаҳо **рехт** (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 9) **Риштаи умри** ҷавони Султон Сафоев дар синни сию ду бемахал **канда шуд** (Ф.Ниёзӣ. Ҷар беша гумон мабар, ки холист, сах. 25) - Ана, бале, шоир ки хаст, **пӯсткандаи гапро** бо ташбеҳи нозук боб карда **гуфтаасту мондааст, офарин!** (Ф.Ниёзӣ. Ҷар беша гумон мабар, ки холист, сах.102)

Воҳидҳои фразеологии феълӣ бо таркиби лексикӣ сохтори хам дучузъа ва хам бисёрчузъа дучор шуда метавонанд. Воҳидҳои фразеологии феълии дучузъаи навъи **чузъи номӣ + чузъи асосии феълӣ**, **пешоянд + чузъи номӣ + чузъи асосии феълӣ** дар забони адабии муосири тоҷик нисбатан серистеъмолтар мебошанд.

Ба сифати чузъи номӣ дар воҳидҳои фразеологии феълии дучузъаи навъи **чузъи номӣ + чузъи асосии феълӣ** бештар исм, сифат, сифати феълӣ, зарф, нидо омада метавонад. Масалан: **лаб фурӯ бастан** (... чун чашмаш ба Хол афтод, аз чиддӣ шудани қиёфаи ӯ ба харос афтод магар, ки **лаб фурӯ баст**(Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 66), **дум хода кардан** (Зӯрашон ки омад, «палангу фердинанд»-хояшонро партофта чун сағони посӯхта **дум хода мекунад** (Н.Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах.7); *сурху сафед шудан*: - Дустам, ман гумон кардам, ки Худо туро танҳо барои он офаридааст, ки гапи дигаронро шунида **сурху сафед шавӣ...** (М.Миршакар. Ёди ёри меҳрубон, сах. 182) **оҳ кашидан**: Ман ғами шуморо хӯрда **оҳ кашида истодам**. (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 215)

Ба сифати чузъи асосии феълӣ на фақат феълҳои сода, балки феълҳои таркибии номӣ низ омада метавонанд: **дили касеро хунук кардан**: (Ҷамин найрангҳо катӣ дили туро аз вай **хунук карданӣ** набошанд? (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 341), **худро гум кардан**: (Павел. ки бори аввал чунин ваҳшигариро медид, **худро гум карда**, дар чояш шах шуда монда буд (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 21) **қолаб тухӣ кардан**: (Бечора тамом аз ҳол рафта қариб буд, ки қолиб **тухӣ кунад** (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 8), **кӯхро талқон кардан** (... одаме, ки кӯхро

талқон мекунад ва аз хок зар мерӯёнад, диққати шуморо ба худ ҷалб менамояд (Ҷ.Иқромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 164)

Намуди дуҷуми ибораҳои фразеологии дучузъаи феълӣ бо қолаби пешоянд + ҷузъи номӣ + ҷузъи асосии феълӣ ҳамчунин дар забони муосири тоҷик сермахсул мебошад. Дар ин қолаб бештар пешояндҳои ба, аз, дар, бар ва ғайра бештар дучор меоянд. Масалан, **барӯи касе надавидан, ба чома нуғунчидан, аз дил гузаронидан, дар курта нағунчидан** ва ғайра:

То ҳол, шукр, **ба рӯям надавидааст**, гапамро нагардондааст. (А.Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 30) Раиси колхоз ин суҳанҳои мӯйсафедро шунида **ба чомааш намеғунчид**. (Ҷ. Назаров. Дар ҷустуҷуи Карим-девона, сах. 158) Акнун **аз дил мегузаронд**, ки нағзаш ба ягон ҷойхонаи канораи ороми шаҳр рафта шабро гузаронад. (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 41) Танҳо баъди ин сиррашро ба модару бародараш гуфт. Модар аз шодӣ **дар курта намеғунчид**. (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 207)

Ибораҳои фразеологии феълӣ бисёрҷузъа аз ибораҳои дорои ҷузъҳои номӣ васеъшуда иборатанд. Ба сифати ҷузъи номӣ ибораҳои яклухт ба қор бурда мешаванд. Масалан, дар қотори воҳидҳои фразеологии феълӣ бисёрҷузъаи зерин чунин хусусиятро мушоҳида қардан мумкин аст: **шири модар ба даҳон омадан, ба иззати нафси касе панча задан, аз хати кашидаи касе берун набаромадан, ба лаб мӯҳри хомӯшӣ задан, сари калобаи худро гум қардан** ва ғайра:

То як шогирдро қор ёд дода ангиштқан мекунад, ки **шири модар ба даҳон мебиёяд**. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 45) «Ман, - меғуфтааст ӯ, - дигар дар ин ҷо монда наметавонам. Ҷаҳонгир **ба иззати нафси ман панча зад** (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 9) - Агар хоҳед, ки ҷонатон саломат монад, ба гапи ман бояд гӯш кунед ва **аз хати ман кашидагӣ набароед**. (Н. Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах. 49) ... дигар воқифони асрор ҳам дар ин бобат **ба лабҳояшон мӯҳри хомӯшӣ зада буданд** (С. Улуғзода. Восеъ, сах. 137). ... аз тарафи дигар ба умеди оянда як дараҷа хурсанд

шуда, аз шодӣ **сари калобаи худро гум карда** хизмат мекард... (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 222)

Ҳамчунин воҳидҳои фразеологӣи феълиро низ дучор омадан мумкин аст, ки ҳам чузӣ номӣ ва ҳам чузӣ феъли онҳо дар шакли васеъшуда воқеъ мегарданд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣи феъли **пеш аз пода чанг бардоштан, сари калобаи худро гум кардан, ба пойи касе , теша задан**

- Меҳоҳам, ки **пеш аз пода чанг набардошта** ором бошӣ ва нағзакак ба гӯшат рехта монам, ки ту дигар меҳмон не, чияни ман мешавӣ... (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 247) ... аз тарафи дигар ба умеди оянда як дараҷа хурсанд шуда, аз шодӣ **сари калобаи худро гум карда** хизмат мекард... (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 222) - Гап аз ҳазил гузашт, қизим! – таъкид карда гуфт падараш, - пага-фардо ҳамин Саида ва ҳамин Амонов **ба пой мо теша мезанад** , ин маълум ва равшан аст (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, сах. 140)

БОБИ ДУЮМ

ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА ХОСИЯТҲОИ МУҲИМТАРИНИ ОНҲО

Амсиласозӣ яке аз усулҳои ба таври васеъ истифодашавандаи соҳаҳо ва падидаҳои гуногуни воқеият мебошад. Шаклҳои амсиласозӣ мухталифанд ва дар доираҳои гуногуни илм, истеҳсолот, санъат ва ғайра мавриди истифода қарор мегиранд.

Дар забоншиносӣ, аз ҷумла фразеология ҳамчун усул барои тадқиқи раванди ҳосилшавии воҳидҳои фразеологӣ, мавҷудияти синхронӣ ва диахронии онҳо ба қор бурда мешавад. Умуман амсиласозӣ ин тадқиқ намудани объектҳои маърифат дар амсилаҳои онҳо мебошад. Истилоҳи модел, ки ба тоҷикӣ онро амсила баргардон кардем, аз вожаи латинии *modulus* гирифта шуда, ҳамчунин мафҳуми яқсон нест. Он маъноҳои “андоза, намуна, меъёр, сохтор, системаи аломатҳо”-ро низ ифода мекунад.

Истилоҳоти амсила ва амсиласозӣ дар забоншиносӣ ба таври гуногун тафсир дода мешаванд. Дар марҳилаи ташаккули фразеология ҳамчун илм ва ҷудо намудани фразеологизмҳо чун воҳидҳои махсуси забон масъалаи амсиласозии воҳидҳои фразеологӣ ба раванди тавлиди фразеологизмҳо тавҷам буд.

Дар асарҳои ба масъалаҳои мухталифи фразеология бахшида шудаи бархе аз забоншиносон қайд карда мешавад, ки бисёре аз воҳидҳои фразеологӣ ба ибораҳои ҳамранг ё ҳамқолаби (серияҳои) фразеологӣ тақсим мешаванд.

Истилоҳи «серия» бори аввал аз аз тарафи забоншиноси барҷастаи швецсарӣ Шарл Балли (1865-1947) истифода бурда шудааст (22,100). Қайд кардан бамаврид аст, ки Ш.Балли бори нахуст ба таснифи ибораҳо машғул шуда, пайдоиши таркиб ва ибораҳои фразеологиро

хамчун такрори мунтазам ва рехта гардидани ибораҳо маънидод намудааст. Аксари ақидаҳои Ш.Балли то кунун аҳамияти назариявии худро гум накардаанд. Вай дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани ҷузъҳои тағйирёбандаеро, ки бо иваз шудани онҳо дар маъно ва шакли воҳидҳои фразеологӣ халали ҷиддие ба вучуд намеояд, қайд намудааст. Ш.Балли мавҷуд будани силсилаи воҳидҳои фразеологиро қайд менамояд, ки аз рӯи маъно қомилан фарқ мекунанд, аммо за рӯи шакл шабеҳи ҳамдигар мебошанд. Вобаста ба ин, дар доираи фразеология имконияти вучуд доштани амсилаҳои фразеологиро қайд менамояд.

Дар забоншиносии шӯравӣ оид ба ин масъала нахустин шуда академик В.В.Виноградов дар асару мақолаҳои худ ихори ақида намудааст (28,29,30;31;32). Виноградов В.В. истилоҳи «серия»-ро ба маънои силсилаи воҳидҳои фразеологӣ шарҳ додаст, ки бо ҳамон як ҷузъи устувор (стерженовой член) шакл гирифтаанд. Зимнан барои омӯзиши бисёре аз масъалаҳои фразеология мақолаҳои машҳури Виноградов В.В. замина гузоштаанд. (28,29).

Баъдан сериянокӣ воҳидҳои фразеологӣ дар асарҳои забоншиносон М.В.Крилов (71), В.П.Жуков (61), С.И.Ожегов (114) қайд карда мешавад.

Л.И.Ефимов оид ба вазифаҳои услубии серияҳои фразеологӣ ихори ақида намудааст (58.59). С.Г.Гаврин ба пайравии муаллифи зикргардида серияҳои фразеологиро гурӯҳҳои услубии воҳидҳои фразеологӣ маънидод намудааст (36).

Оид ба мавҷудияти серияҳои фразеологӣ дар забони англисӣ Н.Н.Амосова (10), В.Н.Анаимова (11), И.С.Горелик (41), А.В. Кунин (72) дар асару мақолаҳои худ ишора намудаанд.

Воҳидҳои фразеологӣ забони немисиро таҳлил карда истода, И.И.Чернишева фразеологизмҳои қолабиеро қайд менамояд, ки аз рӯи

амсилаҳои муайян сохта шуда, сохтори якхела, вале маъноҳои мустақили луғавӣ доранд (177).

Истилоҳи «серияи фразеологӣ», ки дар ибтидо, аз ҷумла дар асарҳои Ш.Балли ва В.В.Виноградов ҳамчун силсилаи воҳидҳои фразеологӣ дорои як ҷузъи умумӣ шарҳ дода мешуд, минбаъд тафсири васеъ ва мухталифи худро меёбад. Масалан, В.Л.Архангелский дар мақолаи ба ин масъала бахшидаи худ (12) ба хусусиятҳои маъноии серияҳои фразеологӣ диққат дода, воҳидҳои фразеологӣ навъи «*ни рыба, ни мясо*», «*ни свет, ни заря*»-ро низ ба қатори серияҳои фразеологӣ шомил медонад. Дуруст аст, ки чунин воҳидҳои фразеологӣ дорои сохтори якхела мебошанд, аммо дар онҳо ҷузъи усутувори семантикӣ, ки аксари тадқиқотчиён нишонаи асосӣ ва фарқкунандаи серияҳои фразеологӣ мешуморанд, дида намешавад.

Дар забоншиносӣ барои ифодаи ин категорияи фразеологӣ истилоҳи ягона ва умумӣ муқарар карда нашудааст. Воҳидҳои фразеологӣ ҳақолабро бо истилоҳи «серия», «гнездо», «ряд», «группа», «моделирование» дучор омадан мумкин аст. Баъзе забоншиносон воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолабро вариантҳои услубӣ ва қатори синонимӣ номидаанд (41, 24). Гарчанде дар дохили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб имконияти мавҷуд будани вариант ва муродифоти фразеологӣ дида шавад ҳам, ин ханӯз аломати фарқкунандаи онҳо шуда наметавонад. Якчанд воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар сурате ба ҳам муродиф шуда метавонанд, ки агар калимаҳои ба таркиби онҳо дохилшаванда ҳамин ҳосиятро дошта бошанд (91,25).

В.П.Жуков як қатор воҳидҳои фразеологӣ навъи «сифат + исм»-ро таҳлил намуда, қайд менамояд, ки аксари фразеологизмҳои забони русӣ ҷузъҳои умумие доранд, ки ба туфайли онҳо воҳидҳои фразеологӣ мазкур ба як қолаб мутаҳид мешаванд (6189). А.В.Кунин ҷузъи доимии чунин воҳидҳои фразеологиро инварианти лексикӣ меномад (72,61).

«Воҳидҳои фразеологие, ки дар асоси ин ё он қолаб сохта мешаванд, вариантҳои гуногун дошта метавонанд, вале бо вучуди ин маънии умумии инвариантии худро нигоҳ медоранд» - қайд менамояд Л.И.Ефименко (56).

Ғояи инвариантнокиро муҳаққиқ амрикоӣ У.Росс Эшби чунин маънидод менамояд: «Аз тамоми маъноии қалимаи «устуворӣ» ғояи асосии «инвариантнокӣ» мегузарад. Ин ғоя аз он иборат аст, ки гарчанде система умуман тағйиротҳои муайяно аз сар мегузаронад, як қатор хусусиятҳои умумиятдодашудаи онҳо, яъне инвариантҳо бетағйир нигоҳ дошта мешаванд (125, 125).

Аз гуфтаи Э.Росс Эшби бармеояд, ки гарчанде ҳуди системаи воҳидҳои фразеологӣ ба тағйирот дучор ояд ҳам, ин боиси дигар шудани маъно ва хусусияти онҳо намегардад. Масалан агар дар қолаби «**риштаи чизеро буридан/кандан**» силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **риштаи хайёло буридан, риштаи хайёлотро буридан, риштаи хайёло кандан, риштаи хайёло баркандан, банди хайёлотро кандан, тори хайёлот канда шудан** ва ғайра «**«риштаи чизеро буридан/кандан/баркандан**» хамчун инвариант қабул карда шавад, фразеологизмҳои дигар маъноии умумии инвариантнокиро нигоҳ медоранд, гарчанде дар сохтори ин воҳидҳои фразеологӣ тағйиротҳои чузъӣ ба назар мерасанд:

- Ҳой, ман қатӣ мегардӣ ё хаёлат қатӣ?- китфаш қатӣ маро такон доду **риштаи хаёламо бурид** (Б.Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 262). Занги телефон **риштаи хаёлоии маро барканд**. (М.Бобочонов. Асири хафтум,151) –Имшаб афсона меғӯед ё китоб мехонед?- **риштаи хаёлоии маро мебурад** Хусрав. (У.Холиқов.Ёди дил,19) ... қаровули сохтмон Зариф-бобо **риштаи хаёлоамро барканд**. (Р.Ҷалил. Гардиши фалак,3) Овози мусофире **риштаи хаёлоии мӯйсафедро канда кард**. (М.Бахтӣ. Рӯҳи тавоно,253). Аз якбора истодани машина Исломода такон **хурда тори хаёлоташ канда шуд**. (А.Баҳорӣ. Рӯзи таваллуд,52) –Ғавғо накунед, - гуфт

директор ва садои ҷаҳлолуди **ӯ банди ҳаёлот** Исфандиёрро канд.
(У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 212)

Ю.А.Гвоздарев дар асари худ «Ибораҳои фразеологӣ забони ҳозираи русӣ» боби махсусро ба хусусиятҳои муҳими лингвистии серияҳои фразеологӣ бахшидааст, ки «Серияҳои ибораҳои фразеологӣ» номида шудааст (39, 43-50). Дар боби мазкур масъалаҳои зиёде ба миён гузошта шудаанд, аз ҷумла, системанокии фразеология ва мафҳуми серияҳои фразеологӣ, навъҳои серияҳои фразеологӣ таҳлил карда мешаванд. Ҷи хеле ки қайд кардем, дар дохили серияҳои фразеологӣ вариантҳо ва муродифотро низ дучор омадан мумкин аст. Муаллиф ҳамин хусусияти онҳоро ба назар гирифта, онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунад:

1. Серияҳои вариантӣ-синонимӣ.
2. Серияҳои синонимӣ.
3. Серияҳои антонимӣ

Дар ин таснифот хусусиятҳои грамматикӣ ва лексикӣ маъноии ҷузъҳои устувор ва ивазшаванда ба асос гирифта шудаанд.

Оид ба воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб на фақат андешаҳои гуногун, балки муҳолифи якдигар мавҷуданд. Як гурӯҳ забоншиносон аз рӯи қолабҳо сохта шудани воҳидҳои фразеологиро қатъиян рад намуда, ба тарзи фардӣ сохта шудани фразеологизмҳоро яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи онҳо медонанд. Масалан, А.В.Кунин чунин изҳор менамояд: «Воҳидҳои фразеологӣ ҳеҷ гоҳ аз рӯи қолабҳои сохтори маъноӣ сохта намешаванд. Пайдоиши чунин қолабҳо ба таҷзияи воҳидҳои фразеологӣ оварда мерасонад» (72, 1238).

Гурӯҳи дигари олимон аз рӯи қолабҳои муайяни сохтори маъноӣ шакл гирифтани воҳидҳои фразеологиро эътироф намуда, хусусиятҳои лексикӣ грамматикӣ ин гуна қолабҳоро асоснок менамоянд.

Дар мақолаҳои як гурӯҳи забоншиносон (113; 104, 105, 106; 185; 18; 27; 26; 43) оид ба сохтор, маъно ва хусусиятҳои воҳидҳои

фразеологии ҳамқолаб сухан ронда мешавад. В.М.Мокиенко дар мавриди муайян намудани сарҳади сохташавии воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб қайд мекунад: «Амсиласозии (моделируемость) сохтор ва маъноии воҳидҳои фразеологӣ, чи хеле ки маводи амалии бисёре аз забонҳо нишон медиҳанд, ин ҳақиқати объективист. Маҳз хусусияти аз рӯи қолаб сохта шудани фразеологизмҳо хангоми тахвилҳои (трансформатсияи) гуногуни нутқ аз тарафи соҳибони забон фаҳмидани онҳоро таъмин менамоянд, маҳз қолабсозии фразеологӣ омили таҷдиди мунтазами таркиби он, дар асоси тарҳиву сохторию маъноии қуна пайдо шудани силсилаҳои нави фразеологӣ мегардад» (101, 161). Дар мақолаи дигари худ муаллифи мазкур таъкид менамояд, ки «моделҳои сохторӣ – ин қолаби фразеологизм, яке аз омилҳои мебошад, ки устуворӣ ва такрористеҳсолии онро таъмин намуда, ҳатто ба дараҷаи муайян айнияти маъноии воҳиди фразеологиро ба тартиб меандозад» (100, 253).

Дар монографияи М.В.Палевская (118) мафҳуми модел асоси тасвири фразеологияи асри XVIII-и рус мегардад. Муаллиф мафҳуми «модел»-ро маҳз ба маъноии «хоси сохторию» ибораҳои устувор истифода бурда, аломатҳои грамматикӣ ва маъноии онҳоро муайян менамояд.

Имконияти аз рӯи сохтори воҳидҳои фразеологии мавҷудаи забон шакл гирифтани фразеологизмҳои гуногун, чи хеле ки аз сайри мухтасари адабиёти илмии забоншиносӣ бармеояд, ханӯз аз тарафи Шарл Балли таъкид шуда буд. Ин нишондод барои омӯзиши бисёр масъалаҳои марбути сохтор ва маъноии воҳидҳои фразеологӣ замина гузошт.

Академик В.В.Виноградов дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани қушҳои доимӣ ва ивазшавандаеро нишон дода буд. Минбаъд дар забоншиносии шӯравӣ онҳо ба таври гуногун тафсир дода шуданд. Қушҳои дохили фразеологизмҳо аз нуқтаи назари хусусиятҳои маъноию грамматикӣ дараҷаи гуногуни устуворӣ зоҳир менамоянд. Дар қисми муайяни воҳидҳои фразеологӣ яке аз қушҳои таркибӣ маъноии

умумии фразеологизмро нисбатан равшантар ифода карда метавонад. Чузъҳои дигар барои ҳамчун фразеологизм шакл гирифтани калимаи мазкур ёрӣ мерасонанд. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **рӯи камиро надидан, рӯи асириро надидан, рӯи хоририро надидан** ва ғайра чузъҳои «камӣ», «асирӣ», «хорӣ», дар фразеологизмҳои **бӯи хасад омадан, бӯи дуруғ омадан, бӯи ранчиш омадан, бӯи бидъат омадан, бӯи чанг омадан, бӯи некӣ омадан** ва ғайра чузъҳои «хасад», «дуруғ», «ранчиш». «бидъат», «чанг» дар муайян намудани маънои фразеологизм мавқеи муҳим доранд.

- Ҳаргиз **рӯи камиро набин**, илоҳо сиҳат шаваму дар тӯи арӯсият хизмат кунам (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, сах. 13). - Худо нигоҳ дорад, асло **рӯи асириро набинед**, - гуфт Мария Мировна (Ф. Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 420) Хайр, илоҳо дар ду дунё **рӯи хоририро набинед** (Ф.Муҳаммадиев. Дар он дунё, сах. 67) - Инро яқин донед, ки аз онҳо ҳеҷ гоҳ **бӯи некӣ намеояд**, онҳо ба чуз талаю тороч кардани халқи ситамкаш, дигар чизеро намедонанд (Ҳ.Назаров. Дар чустучӯи Карим-девона, сах. 92).

Чузъҳои ба таркиби воҳидҳои фразеологӣ дохилшаванда хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ худро доранд. Дар забоншиносии шӯравӣ истилоҳҳои «чузъи асосии семантикӣ» ва «чузъи асосии грамматикӣ» муайян карда шудаанд (137, 140).

Чузъи асосии семантикӣ гуфта калимае дар назар дошта шудааст, ки маънои асосии фразеологизмро дар худ таҷассум мекунад. Чузъи асосии грамматикӣ калима ё гурӯҳи калимаҳое мебошанд, ки барои дар қолаби муайян шакл гирифтани воҳидҳои фразеологӣ кӯмак мерасонанд. Ба ин маънӣ, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ болоӣ калимаҳои «бӯи», «омад» чузъҳои асосии грамматикӣ мебошанд, зеро онҳо барои ҳамчун воҳиди мустақили фразеологӣ шакл гирифтани ибораҳои зикршуда ёрӣ мерасонанд.

Истилоҳҳои болоӣ ба тарзи дигар низ тафсир дода шудаанд. Дар воҳидҳои фразеологӣ одатан ҷузъҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки онҳоро бо калимаҳои муродифишон иваз кардан мумкин нест ва ба эллипсис дучор намеоянд. Чунин калимаҳо ҷузъи асосии семантикӣ номида шудаанд (136,46).

Ҷузъҳои асосии семантикӣ ва грамматикӣ дар ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ дучор намеоянд. Махсусан, идиомаҳо, ки маънои яқлухти онҳо аз семантикаи ҷузъҳои доихилишон барнамеод, ин гуна ҳосиятро надоранд. Идиомаҳо бо яқлухтии маъно, фардият, устуворию ивазнашавандагии калимаҳои таркибашон аз дигар навъҳои воҳидҳои фразеологӣ фарқ мекунанд. «Дар шакли ифодаҳои идиоматикӣ дарачаи олии абстраксияи фразеологӣ – раванди фразеологизатсияро мушоҳида намудан мумкин аст» (91,31).

Барои хубтар дарк намудани сохтор ва маънои воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҷузъҳои дохили онҳоро ба доимӣ ва ивазшаванда ҷудо намудан зарур аст.

Ҷузъи доимӣ гуфта калима ё гурӯҳи калимаҳоеро меноманд, ки дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ба ин ё он қолаб дохилшаванда такрор шуда меоянд. Ҷузъҳои ивазшаванда дар ин силсила воҳидҳои нави фразеологиро ба вучуд меоранд. Масалан қолаби фразеологӣ «риштаи чизе қанда шудан»-ро дида мебароем. Дар қолаби мазкур фразеологизмҳои **риштаи хайёл қанда шудан**, **риштаи умр қанда шудан**, **риштаи гуфтугузор қанда шудан**, **риштаи сӯхбат қанда шудан**, **риштаи андеша қанда шудан** ва воҳидҳои фразеологӣ шакли дигар ин қолаб «риштаи чизеро буридан»: **риштаи мехру муҳаббатро буридан**, **риштаи ошноиро буридан**, **риштаи хайёлро буридан** ва ғайраҳо сохта мешаванд:

- Марҳамат, - гуфт Давлат **риштаи хайёлро қанда** (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист, 439). Қаровули сохтмон Зариф-бобо **риштаи хайёламро бурид** (Р.Ҷалил.Гардиши фалак,3). **Риштаи умри** ҷавони Султон Сафоев дар синни сию ду бемаҳал **қанда шуд**

(Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист, 27). Фақат ин ки духтар дар тарадуи рафтани афтоду **риштаи гуфтугузори** дуяшон чору ночор канда шуд (С.Улуғзода, Восеъ,48). ...балки боиси **канда шудани риштаи ҳаёти** ду одами зинда гардидааст (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 86). Ногоҳ дар нимроғ шуда ва **риштаи сӯҳбати онҳоро барканд** (А.Самадов.Косаи давр,232). – Акнун чӣ кор кунем?- **риштаи ҳаёли** ӯро бурида пурсид Умматкул (Сорбон. Ҷугӣ,85). Чун Руқиябегим ӯро ба ин ҳол дид, **риштаи меҳру муҳаббат аз вай бурид** (С.Айнӣ.Куллиёт,13,121). Агар наояд, пас **риштаи ошноиро бармеканад** (Р.Ҷалил.Шӯроб,309).

Аъзоҳои доимии болоии қолаби зикршуда – «*ришта*», «*канда шудан*» (*буридан*)» дар воҳидҳои фразеологӣ мазкур такрор шуда омадаанд. Онҳоро ҷузъҳои асосии грамматикӣ номидан мумкин аст, чунки барои ҳамчун фразеологизмҳо шакл гирифтани ҷузъҳои ивазшаванда кӯмак мерасонанд. Фақат илова шудани ҷузъҳои ивазшаванда (*хайёл, умр, андеша, сӯҳбат, гуфтугузор*) ба қолаб маъноӣ мустакили фразеологӣ мебахшанд. Дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҷузъҳои ивазшаванда одатан ба маъноӣ аслии худ меоянд. Ин гуна ҷузъҳо то андозае маъноӣ озод доранд, бинобар ин онҳоро бо муродифҳояшон иваз намудан мумкин аст. Дар натиҷа силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд меоянд, ки бо ҳамдигар хусусияти муродифӣ доранд: **риштаи умр канда шудан – риштаи ҳаёт канда шудан – риштаи зиндагӣ канда шудан**

Силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби болоӣ аз рӯи ифодаи маъноҳо фарқ мекунад: **риштаи умр канда шуд** – вафот кардан, **риштаи хайёл канда шуд** – ба худ омадан, **риштаи гуфтугузор канда шуд** – қатъ шудани сӯҳбат, гуфтугузор, **риштаи ошноиро буридан** – қатъ намудани муносибати дӯстонаро бо касе ифода мекунад. Азбаски асоси лексикӣ қолаб дар ҳамаи фразеологизмҳо батағйир боқӣ мемонад, аз рӯи тобишҳои маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ номбурда нисбати ҳамдигар тобишҳои муродифӣ низ зоҳир карда метавонанд: **риштаи умр канда шуд**

– катъ шудани умр, **риштаи хаёл канда шуд** – катъ шудани хаёл, **риштаи сӯхбат канда шуд** – катъ шудани сӯхбат, **риштаи гуфтугузор канд шуд** – катъ шудани гуфтугузор, **риштаи андеша канда шуд** – катъ шудани андеша ва ғайра.

Шояд аз ин сабаб баъзе тадқиқотчиён дар байни воҳидҳои фразеологии ҳамколаб мавҷуд будани муносибатҳои муродифиро махсус таъкид намуда, ҳатто онҳоро силсилаи синонимӣ ҳам номидаанд. Масалан, С.Г.Гаврин фразеологизмҳои ҳамколабро таҳлил намуда, дар байни ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани муносибати муодилӣ ва муродифиро қайд намудааст (35, 78).

Ҳангоми муайян намудани тавсифи лексикӣ маъноии ҷузъҳо ба назар гирифтани зарур аст, ки ҷузъҳои доимӣ одатан маъноӣ вобастаи фразеологӣ дошта гуё як андоза мустақилияти лексикӣ худро гум кардаанд. Аммо дар асл бошад, маъноӣ умумии қолабро бе ҷузъҳои ивазшаванда ҳам як андоза тавзеҳ додан мумкин аст. Маъноӣ воқеии қолаби ВФ-и ҳамколаб ифодаи образе ҳаст: **риштаи чизеро буридан** «катъ кардани амале»; **ба аспӣ чизе савор шудан** «ба раъйе, хоҳише дода шудан». Маҳз ҳамин образ дар нусхаҳои дигари ВФ-и ҳамколаб бо маъноӣ мушаххаси он якҷо маҳфузанд. Дар воҳиди фразеологии **риштаи ошноиро буридан** ба маъноӣ «бо ҳам душман шудани собиқ дӯстон» истифода мешавад, ки харду унсӯри маъноиро дорад. Қолаби фразеологии «**ба аспӣ чизе савор шудан**»-ро ба маъноӣ асл, яъне воқеӣ ҳам фаҳмидан мумкин аст. Ин маъно дар қолаб як андоза ҷамъбастанкардашуда, умумиятдодашуда аст: **ба аспӣ чизе савор шудан** – азми амале кардан, **риштаи чизеро буридан** – амалеро катъ кардан ва ғайра. Хеле кам воқеӣ мегардад, ки ҷузъҳои ивазшавандаи силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамколаб маъноӣ маҷозӣ дошта бошанд. Масалан, дар асоси қолаби фразеологии «**ба аспӣ чизе савор шудан**» фразеологизмҳои **ба аспӣ хаёл савор шудан**, **ба аспӣ мансаб савор шудан**, **ба аспӣ қаҳр савор шудан**, «**ба аспӣ ҷӯбин савор шудан**» ва ғайра шакл

мегиранд. Чузъҳои доимии қолаб « ба аспӣ ... савор шудан» маъноӣ маҷозӣ доранд. Чузъӣ ивазшаванда бошад ба маъноӣ аслии худ омада, муродифи фразеологизм шуда метавонанд: **ба аспӣ ҳаёл савор шудан** – «ҳаёл кардан», **ба аспӣ қаҳр савор шудан** – «қаҳр кардан», **ба аспӣ мансаб савор шудан** – «соҳиби мансаб шудан». Дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби зикршуда ба ғайр аз чузъҳои доимӣ фақат калимаи «ҷӯбин» ба маъноӣ маҷозӣ худ омада, ба фразеологизм характери идиоматикӣ бахшидааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» **аспӣ ҷӯбин** ҳамчун ибораи маҷозӣ ба маъноӣ тобут омадааст (155, 93).

Баъзе муҳаққикон гурӯҳи воҳидҳои фразеологӣ як чузъӣ умумӣ лексикӣ доштаро бо истилоҳи «гурӯҳи калимаҳои ҳамреша» ё худ «лонаи фразеологӣ» (фразеологическое гнездо) ифода намудаанд. Чунин ақидае пешниҳод карда мешавад, ки лонаи фразеологӣ силсилаи воҳидҳои фразеологӣ мутаҳид менамояд, ки ҳамон як калима дар таркиби онҳо ба сифати чузъӣ мутақко дучор омада, тобишҳои гуногуни маъноӣ онро ифода менамояд (26,6).

Назар ба ин ақида, фразеологизмҳои зер, ки чузъӣ асосӣ онҳо «дил» аст, бояд ба як лона ё қолаб мутаҳид карда шаванд: **дил таҳ задан**, **дил кандан**, **дил пур будан**, **дил бой додан**, **аз дил гузаронидан**, **дил нарм шудан**, **дил сиёҳ шудан**, **дил бардоштан**, **дил накашидан**, **дили худро холи кардан**, **дили кассе реш шудан**, **ба дил нагирифттан**, **дил бастан**, **дил об хӯрдан**, **ба дили кассе тухми шубҳа коридан**, **дар дили кассе ғазаб ҷӯш задан**, **дили касеро гургон тала кардан** ва ғайра. Зимнан калима «дил» дар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М.Фозилов дар таркиби 212 воҳидҳои фразеологӣ оварда шудааст. Чанд мисол:

... Дар ин бора **дили ман пур нест** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,171). **Дили Фирдавсӣ таҳ зад** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,167).–Медонам, медонам. **Дилат месӯзад**. Ба одами нағз **дили ҳар кас месӯзад** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,229). **Дилашро гургон тала мекард** (У.Холиқов .Ёди дил, 5). Ё ягон мақсади дигар дорад?-гуфт худ ба худ ва **дар дилаш оташи шубҳа забона**

зад (А.Самадов.Аспи бобом,162). –Ба ту, Соҳиб, дилаш об хӯрдааст. Илтимос кард, ки ба чояш туро раис интиҳоб кунанд (М.Бахтӣ.Рӯхитавоно, 111). Аҳадхон ба Қорӣ як нигоҳи сард афканд, ки аз тарс дили **Қорӣ таҳ зад** (С.Улуғзода.Восеъ,19) ... аз висоли Гулбибӣ дил **канда** ба вилоятҳои ғурбат биравам, лекин барои ман чон кандан назар ба **дил кандан** аз Гулбибӣ осонтар аст (С.Айнӣ.Одина, 69). **Ў «дилам намекашад»** гуфта ба ош даст нарасонд (С.Улуғзода.Восеъ, 19). Арбоб-Камол агар аз ҷои дигаре ва ба сабаби дигаре хашмгин шуда бошад, **дили худро** бо дашном додани Одина **холӣ мекард** (С.Айнӣ.Одина, 5). Ҳамин ки рӯ ба рӯ омадам, кинаю нафрати дар вачоҳаташ нақш бастаро дида **дилам сиёҳ мешавад** (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 146).

Чи хеле ки дида мешавад, калимаи «дил» дар силсилаи фразеологизмҳои дучор меояд, ки дорои маъноҳои мухталифанд. Чунин воҳидҳои фразеологӣ як ҷузъи умумӣ дошта бошанд ҳам, онҳоро ҳамқолаб номидан чандон дуруст нест, зеро онҳо аз рӯи хусусиятҳои сохторӣ, маъноӣ ва услубии худ фарқ мекунанд. Бинобар ин, мавҷудияти ҷузъи ягона ва умумӣ ҳанӯз нишонаи ҳамқолаб будани воҳидҳои фразеологӣ шуда наметавонад.

Оид ба ин масъала Н.М.Шанский чунин ақидаро пешниҳод мекунад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар системаи забон ба категорияҳои муайян аз рӯи дигар аломатҳои сохторӣ ва маъноӣ услубӣ мутахид мешаванд. Сониян, фразеологизмҳо на дар асоси калимаҳои алоҳида, балки дар асоси ибораҳои озод ё аз рӯи қолабҳои фразеологизмҳои аллақай мавҷудаи забон сохта мешаванд (180, 56).

Барои ба як қолаб мутахид намудани воҳидҳои фразеологӣ сохтори якхелаи онҳо аҳамияти калон дорад. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **ба дили касе тухми шубҳа коридан, ба дили касе тухми харосу ноумедӣ кориданро**, ки А.Самадов истифода бурдааст, фразеологизмҳои ҳамқолаб шуморидан мумкин аст:

Баъзе зотҳо ҳамин ки дар маърака аз ягон духтари қадрас суҳан равад, сад айбу гуноҳро ба гӯшаш ҳалка мекунад ва **дар дили атрофиён тухми шубҳа мекоранд** (А.Самадов.Косаи давр, 78). Охир, амакам одами шаттоҳ, воҳимагару фитнаангез, онҳоеро, ки **ба дили кас тухми харосу ноумедӣ мекоранд**, ба гуфти худаш, аз нонхӯрак ҳам бад мебинад (А.Самадов.Косаи давр, 180). Охир, хангоми имтиҳон баъзе зотҳои шариф пеш аз он ки донишу савдро санчанд, бо як саволи оддӣ «шумо аз кучо?» **дар дили кас тухми шубҳа, ноумедӣ мекоранд** (А.Самадов.Косаи давр, 250).

Бо назардошти сохтору маъноӣ воҳидҳои фразеологӣ аломатҳои зерини фразеологизмҳои ҳамқолабро муқаррар намудан мумкин аст:

1. Фразеологизмҳои ҳамқолаб бо тобишҳои маъноӣ худ аз ҳамдигар фарқ карда, на фақат муносибатҳои муродифӣ, балки маъноҳои мустақил ва баъзан антонимиро ифода карда метавонанд.
2. Чунин фразеологизмҳо аз рӯи як қолаб сохта шуда, сохтори якхелаи грамматикӣ доранд.
3. Фразеологизмҳои ҳамқолаб образҳои якхелаи фразеологӣ доранд.
4. Мавҷудияти чӯзҳои доимӣ ва ивазшаванда яке аз шартҳои муҳими ба як қолаб мутаҳид намудани воҳидҳои фразеологӣ мебошад.

Масалан, дар қолаби фразеологӣ «**ба аспӣ чизе савор шудан**» воҳидҳои фразеологӣ **ба аспӣ қаҳр савор шудан, ба аспӣ хаёл савор шудан, ба аспӣ мансаб савор шудан, ба аспӣ чӯбин савор шудан, ба аспӣ чаҳл савор шудан, ба аспӣ такаббур савор шудан, ба аспӣ ситеза савор шудан** ва ғайра сохта мешаванд:

Давлат пас аз ин гапҳои насиҳатҳо **ба аспӣ хаёл савор шуда**, дар либоси ҳарбӣ дар ким-кадом шаҳру диёрҳо, замонҳо сайр мекард (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист,27). Шох, ки **ба аспӣ чаҳл**

савор шуда буд, лабонаш хандаоварона мечунбиданд (Р.Чалил. гардиши фалак,119). Акнун аз ду сар вазир намешавӣ, ки курсинишиният лозим шавад, пагоҳ-фардо **ба аспи чӯбин савор мешавию** кор тамом, вассалом (Ф.Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 205). Як дафъа дар маъракаи хамин олим боз **ба аспи такаббур савор шуда**, ба ҳозирон гап намедод... (Ҳ.Аскар. Ашки сари мижгон, 258). Шумо аз рӯзе, ки **ба аспи мансаб савор шудед**, фикри бисёри онҳоро рад мекардагӣ шудед... (И.Файзуллоев.Аскарӣ қаторӣ, 28). Аввал ман ҳам **ба аспи ситеза савор шуда**, қахрам омад, ки чаро бесабаб ин қадар носазо мегӯяд? (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 199). ... **ба аспи чаҳл савор шуда**, бо оташи нигоҳаш саропояро қариб сӯзонда, бо ситеза гуфт (Ҳ.Аскар.Ашки сари мижгон,119).

2.1. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ҲАМЧУН ЯК НАВЪИ МАХСУСИ СОХТОРИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Чи хеле ки қайд карда шуд, яке аз хусусиятҳои муҳими фразеологизмҳои ҳамқолаб – устувории сохти грамматикӣ онҳо мебошад. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологие, ки аз рӯи сохтор ва қолабҳои муайян сохта шудаанд, аз ибораҳо сар карда то ҷумлаҳои фразеологиро дар бар мегиранд. Бинобар ин ҳам фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори гуногун доранд. Агар дар баъзе аз ин қолабҳо пешояндҳо дучор гарданд, дар гурӯҳи дигар пасоянд ё дигар воситаҳои грамматикӣ мавқеи махсус доранд. Дар аксари тадқиқотҳои, ки ба воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бахшида шудаанд, одатан ибораҳои фразеологии дучузъа таҳлил карда мешаванд, ки дар онҳо яке аз калимаҳо ҷузъи доимӣ ва калимаҳои дигар ивазшаванда номида мешаванд. Бо вучуди ин, фразеологизмҳои ҳамқолаби забони тоҷикиро аз рӯи сохтор ба ду гурӯҳи калон ҷудо намудан мумкин аст:

1. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби дучузъа.
2. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби серҷузъа.

Албатта, ин ду гурӯҳи ҷудокардаи мо нисбатан шартӣ мебошанд ва аз рӯи бисёре аз аломатҳои ба фразеологизмҳои ҳамқолаб хос умумияти муайяне низ доранд. Шабехияти аввалини онҳо ин аст, ки дар ҳар ду гурӯҳ мавҷудияти ҷузъҳои доимӣ ва ивазшаванда ба назар мерасанд. Вале хусусияти асосии фразеологизмҳои гурӯҳи аввал ин аст, ки дар онҳо образнокӣ ибораҳо хеле кам ба назар мерасад. Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаби гурӯҳи аввал бештар муносибатҳои муродифӣ ба назар мерасанд. Масалан, ибораҳои фразеологии ҳамқолаби навъи **сухани хушк, сухани ҳавоӣ, сухани подарҳаво, гапи пухта, гапи хушқу холи, гапи пасту баланд**. . Ҷузъи дууми ин гуна ибораҳо ба маънои маҷозӣ меояд:

- Ха, офарин, - гуфт Фозил, - **гапи пухта задед**, одами сара будед (Ҷ. Икромӣ. Сафар-махсум дар Бухоро, сах. 59). Ин хурофот нест, **гапи хушқу холи** ҳам нест (Ф. Мухаммадиев. Дар он дунё, сах. 191) ... Қосимҷон худаш рафтани шудаастувагарна тағоиям ба ӯ ягон **гапи пасту баланд** назадааст (П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах. 169)

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби гурӯҳи якум дар навбати худ ба ду қисм ҷудо карда мешаванд:

1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби дучузъаи изофии номӣ.
2. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби дучузъаи феълӣ.

Ю.А.Рубинчик ибораҳои номии аз рӯи як қолаб сохташудаи забони форсиро таҳлил карда, ба масъалаҳои шаклگیرӣ, сохтор ва хусусиятҳои маъноии онҳо таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Ӯ ба гурӯҳи ибораҳои ҳамқолаби номӣ чунин ибораҳои устувореро дохил менамояд, ки аз рӯи қолабҳои сохтори маъноии хусусияти маҳдуддошта сохта мешаванд (128, 102). Одатан, дар чунин ибораҳои калимаи якум ҷузъи доимӣ ва калимаи дуюм ҷузъи ивазшаванда мебошад. Ҷузъи якумро Ю.А.Рубинчик ҷузъи қолабсоз (моделирующей) номидааст. Хусусияти чунин ибораҳои ҳамқолаби фразеологӣ он аст, ки на фақат сохтори якхела, балки маънои хоси марбуте низ дошта метавонанд. Агар мо маънои луғавии ҷузъҳоро донем, пас маънои умумии фразеологизмро низ ба осонӣ дарк кард метавонем. Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар забони тоҷикӣ ибораҳои фразеологӣ ҳамқолаби изофӣ нисбат ба дигар намудҳои фразеологизмҳо камтар дучор меоянд. Шояд сабаб ҳамин бошад, ки дар ибораҳои фразеологӣ изофии номӣ имконияти маъноии ин ё он ҷузъ хеле маҳдуд аст. Таърихи инкишофи зиёда аз ҳазорсолаи забони адабии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар забони адабиёти классики форсу тоҷик чунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ мавқеи муҳим доштанд. Ҷузъҳои қолабсоз бо гурӯҳи муайяни калимаҳо омада, ибораҳои зиёди изофӣ сохта метавонистанд. Масалан, силсилаи ибораҳои изофӣ бо ҷузъҳои қолабсози *арбоб*, *аҳл*, *асҳобро* мисол мегирем: **арбоби назар**,

арбоби сайф, арбоби чуд, арбоби хурмат, арбоби хунар, арбоби хочат, арбоби ҳол, арбоби қалам, арбоби дониш, арбоби маориф, арбоби кина, арбоби вафо ва ғайра; аҳли завқ, аҳли сайф, аҳли эҳтиёҷ, аҳли сурат, аҳли сафо, аҳли саодат, аҳли ботин, аҳли биниш, аҳли мурувват ва ғайра; асҳоби баҳр, асҳоби девон, асҳоби фил, асҳоби қабза, асҳоби ғараз, асҳоби атроф, асҳоби дониш, асҳоби сайф ва ғайраҳо. Дар аксари мавридҳо ин се ҷузъ (арбоб, аҳл, асҳоб) байни ҳамдигар хусусияти муродифӣ зоҳир намуда, ҷои якдигарро гирифта метавонанд: **арбоби сайф – аҳли сайф; арбоби завқ – аҳли завқ – асҳоби завқ; арбоби дониш – асҳоби дониш.** Лекин ин далели он шуда наметавонад, ки калимаҳои мазкурро бо осонӣ дар дохили ибораҳо ба ҷои якдигар истифода бурдан мумкин бошад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо калимаи аҳл – 70, бо калимаи арбоб – 35 ва бо калимаи асҳоб – 15 иборати изофӣ дода шудааст. Маъмулан дар ҷунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ яке аз ҷузъҳо одатан ба маънои маҷозии худ меояд ва дар шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ нақши муҳим мебозад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик қисми зиёди ҷунин ибораҳои ҳамқолаби изофӣ аз доираи истеъмол баромадаанд.

Дар забони имрӯзаи тоҷик ибораҳои изофӣ бо яке аз ҷузъҳои қолабсоз хеле кам ба назар мерасанд. Масалан, ибораҳои фразеологии навъи **барги сабз – сари сабз, гурги борондида – гурги дупо:**

Агар ин овозаҳо рост бошанд, ба аҳли дарбор ҳадяҳо ва **барги сабзҳо** додан лозим меояд (С.Айнӣ. Асарҳои мунтахаб, 212). Замини тоҷикон гул кард, боғи тоҷикон гул кард, Дили хуррам, **сари сабз** аз баҳори тоҷикон дорем (М.Турсунзода.Куллиёт, 1, 74). Ин **гурги борондида** ва дар айнаи ҳол рӯбоҳи маккор – Остонакул пешдастӣ карда, нақшаи онҳоро барбод додаст (С.Улуғзода.Восеъ, 169). Дар ин миён гурғам набуд, маълум аст, ки инҳоро **гурғони дупо** рабуданд (С.Айнӣ. Куллиёт,2,97). - Ту наранҷ. Комиссарзода, - сухани Давлатро бурид

Мочалов, - баръакс. ман мехоҳам модаратро ҳам аз чанголи он **гурги дупо** халос намоям (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 60)

Қисми зиёди воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби дучузъаи забони тоҷикиро фразеологизмҳои феълӣ ташкил медиҳанд. Сабаби асосии ин дар табиати аналитикии феъли забони тоҷикӣ зоҳир мегардад. Феъл ҳамчун чузъи воҳидҳои фразеологӣ метавонад бо якчанд калима ҳамнишин гардад, ё акси ин, як калима бо якчанд феъл алоқаманд гардад. Дар натиҷаи чунин таҳаввулот ибораҳои яклухт ба феъл мубаддал шудаанд. Масалан, ибораҳои фразеологӣ феълӣ бо чузъи дил: **дил мондан, дил сӯхтан, дил кандан, дил бастан, дил бардоштан** бо ҳам ҳамқолабанд:

Дар дами пирӣ ба вай мададгоре лозим буд, ки вазнинашро сабук карда, **дилашро бардошта** истад (Саттор Турсун.Камони Рустам, 30). Ҳатто ҳамроҳат кучондан хоҳӣ ҳам, ба хаёлам, аз хавлиаш **дил намеканад** (Саттор Турсун.Камони Рустам, 82). Ба ҳамдигар **дил баста** буданд (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 256). Ман ба вай чунон **дил бохта** будам, ки ҳар рӯз ҳатто аз дур бошад ҳам, агар як бор набинам, тоқат карда наметавонистам (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман, 46). Мегӯяд, ки **дил додаст** ва бе Мухтор зиндагӣ карда наметавонад (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,1,215). Исфандиёр бе далелу бурҳони онҳо **аз сидқи дил** бовар мекард, **дилаш месӯхт** ва аз дасташ ояд, тараф мегирифт (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 143). Салом доду **дили духтаракро бурд** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 178). Дар ин ҷо мӯйсафед тоқат накарду **дилашро кушода партофт** (Ҷ.Икромӣ, Хатлон,87).

Дар мисолҳои боло чузъи «дил» дар силсилаи фразеологизмҳои феълӣ ҳамчун чузъи асосӣ мавқеъ дорад ва дар натиҷаи ивазшавии чузъи феълӣ ибораҳои гуногуни фразеологӣ ҳосил гардидаанд. Агар дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби изофӣ донишҷӯи маъноӣ яке аз чузъҳои барои фаҳмидани маъноӣ луғавии фразеологизм ёри расонад, дар

ибораҳои фразеологии феълӣ маънои умумии фразеологизм аз маънои чузъҳои дохилиаш вобастагӣ надорад.

Аз тарафи дигар, ҳамон як чузъи феълӣ метавонад бо якчанд калимаҳо ҳамнишин гардад. Албатта, чунин робита намуди зохирии воҳидҳои фразеологии феълиро ташкил медиҳад, зеро аксаран муайян намудани алокаи грамматикӣ байни чузъҳо душвор аст. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи хӯрдан: **ғам хӯрдан, хасрат хӯрдан, фиреб хӯрдан, қасам хӯрдан** ва ғайраҳо:

-Мо **фиреб намехӯрем** (С.Улуғзода. Восеъ, 284). Ҳамин ки аз кассе димоғаш сӯхт, гоҳо як ҳафта парешонҳол мегардад ва даруннокӣ **ғам мехӯрад** (Ф.Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб, 1, 141). Гар зане лаб қач намояд, **ғам махӯр**, Менамояд ҳазл шояд, **ғам махӯр** (М.Турсунзода. Асарҳои мунтахаб, 2, 12).

Гурӯҳи дуоми воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб – серчузъа зиёда аз ду калимаро дар бар гирифта, аз ҷиҳати сохтор гуногунанд. Қолабҳои нисбатан серистеъмоли фразеологизмҳои ҳамқолаби серчузъаи забони тоҷикӣ инҳоянд:

1. Пешоянд + исм + изофат + чузъи ивазшаванда + феъли таркибӣ.

Ин қолаби шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ хеле сермахсул буда, яке аз манбаъҳои муҳими пайдоиши фразеологизмҳои нав ва калкаҳои фразеологӣ мебошад. Дар ин қолаб, пешоянд, исм, феъли таркибӣ бетағйир монда, калимаи сеюм – чузъи ивазшаванда воҳидҳои гуногуни фразеологиро ба вучуд меоварад:

а) **ба аспӣ ..... савор шудан**: ба аспӣ чаҳл савор шудан, ба аспӣ хаёл савор шудан, ба аспӣ мансаб савор шудан, ба аспӣ чӯбин савор шудан, ба аспӣ ситеза савор шудан, ба аспӣ такаббур савор шудан ва ғайра;

б) **ба оташи чизе об (равған) рехтан**: ба оташи хашм равған рехтан, ба оташи ҳисс равған рехтан, ба оташи меҳр об рехтан, ба оташи ғазаб рехтан ва ғайра:

Агар ин иловаро ҳам мегуфтам, **ба болои оташи хашмаш равған рехтагӣ** барин коре мешуд (Ф.Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 452). Чи тавр Азиз маро «сағира» гуфт ва бо ин гуё **ба оташи ғазабам равған рехт** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,123). – Девона шудӣ, Зӯхро? – ин саволи бешармонаи шавҳар **ба оташи қаҳру ғзаби зан равған рехт** (У.Холиқов. Ёди дил, 76). Тарафгирии Садаф **ба оташи ҳазлу шуҳии бачаҳо равған мерехт** (А.Самадов.Косаи давр, 22). Дар муддати ин ду рӯз шумо хоҳам-нахоҳам **ба оташи ҳисси Ҳайдарҷон равған рехтед** (Ф.Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 235). ... бо як чушу хурӯши хоҳарона бо ман гуфтугӯ мекарду биринҷ оварданамро гуфта гуё **ба болои оташи меҳраш оби хунук рехтам** (Ф.Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 255).

Қайд кардан зарур аст, ки баъзе фразеологизмҳои ҳамқолаб барои ба вучуд омадани воҳидҳои нав на фақат заминаи сохторӣ, балки заминаи маъноӣ низ гузошта, сабаби ба вучуд омадани шаклҳо ва муодилҳои гуногуни фразеологӣ гардидаанд. Масалан, дар асоси қолаби зикршуда дар асарҳои адибони тоҷик фразеологизмҳои зиёде ба кор бурда шудаанд: **ба дили касе оташ афрӯхтан, ба оташи ғзаби касе дучор омадан, байни касе оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга додан, дар оташи қаҳру ғзаб даргирифттан, ба алангаи алам об пошидан, ба алангаи ҷанҷоли касе ҳезум партофттан, дар оташи алам сӯхтан, дар оташи хичолат сӯхтан, ба деги сӯзони муҳаббати касе оби сард рехтан, байни касе оташи носозӣ фурузон гардид, дар байни касе оташи муҳаббат даргирифттан, дар дили касе оташи қасос аланга задан, оташи рашку ҳасади касеро аланга додан, алангаи ғзабро фуру нишондан, дар вучуди касе оташи қаҳру ғзаб аланга задан, оташи ғзаби касе паст шуд, ба оташи ғзаби касе доман задан, оташи ғзаби худро фуру нишондан, дили касеро оташи ҳасад сӯхтан, дар ниҳоди касе шубҳа аланга задан ва ғайраҳо:**

Зебо аз шаб инчониб **дар оташи алам месӯхт** ва дилашро бори гароне фишурда танг мекард (А.Самадов.Аспи бобом,115). ... вале аз бими он ки мабодо лаб ба сухан во карда, **ба оташи ғзаби вай дучор шаванду сӯзанд**, худдорӣ мекард (И.Файзуллоев.Аскарӣ каторӣ, 5). Ин хабарҳо боз **ба дили ман оташ афрӯхт** (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 41). Ин суханчинони бадбахт на танҳо дар байни донишҷӯён, хатто байни муаллимон ҳам **оташи низоъ ва чанҷолро аланга медиҳанд** (А.Самадов.Косаи давр, 228). Ман **дар оташи каҳру ғзаб** гуё ки лаппӣ **даргирифта рафтам** (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман, 68). Шукрулло азбаски масту аласт буд, **ба алангаи аламаш об пошиданӣ шуда**, гуфтам (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд,24). Директор **ба оташи чанҷол хезум мепартофт**, аз воқеаҳои хурди рӯзмарра маъракаи калон месохт (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд,177). Ҳамин ки Ғаюр ба хона ворид шуд, **ба деги ҷӯшони сӯхбати ҳамхонаҳо гуё оби сард мерехт** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,282). Дар байни Тутӣ ва муаллими ҷавон ... **оташи муҳаббат даргирифтааст** (Ҷ.Икромӣ.Хатлон,183). ... баъзан нохуни шубҳаи номаълум ким-куҷои синаамро мехарошид, хотирамро парешон карда, **ба деги ҷӯшони хурсандиям кам-кам оби сард мерехт** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,282). **Оташи носозӣ боз дар байни онҳо фурузон гардид** (Ҳ. Аскар.Ашки сари мижгон, 62). ... аз таъқиби душман ба тарсу ваҳм мегашт ва дар дилаш **оташи қасос аланга афрӯхтагӣ буд** (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 257). ... бикаи калониро аз тафсилоти айшу нуш ва кайфу сафои Оими Ғафабанд хабардор карда, **оташи рашку ҳасади ўро боз ҳам аланга медоданд** ва меафзуданд (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 257). ... ман ваъда медиҳам, ки ҳам ба шумо ва ҳам ба Раҳими ҷувозкаш гап намерасад, - гуфтам **алангаи ғзабамро фуру нишонда** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,241) Маълум буд, ки ханӯз **оташи ғзабаш хомӯш нашудааст** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,171). Аз дастаи камчинро фишурданхояш ва дар боли зин ноором нишастанаш Соҳиб пай бурд, ки **дар вучуди Анвар оташи каҳру ғзаб**

аланга мегирад (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 149). Онҳо як-як ба оташи ғзаби вай доман задан гирифтанд (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 222). Каримов низ ба кафояш нигоҳ карда омада истодагонро диду оташи ғзабаш аз нав аланга гирифт (Ю.Акобиров.Қиссаҳои чавонии ман, 1414). Вай харчанд ки ба мудир нигоҳ кардан ҳам намехост, аммо боз ҳам чи як оташи ҳасад дили ӯро месӯхт (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, 1, 47). Аниқтараш айёми шабдарав аз ду дилдода гап чида, гап бофта, ба дигараш мебурду дар байни онҳо оташи муноқиша, рашку бадбиниро аланга медихад (А.Самадов.Аспи бобом,114). Аммо мағлуб то фаро расидани навбат дар оташи алам месӯхт (А.Самадов.Косаи давр, 104). Вай аз ҳамон рӯз инчониб дар оташи хичолат месӯзад (А.Самадов.Косаи давр, 17).

в) аз кӯчаи чизе нагузаштан: аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштан, аз кӯчаи санъат нагузаштан ва ғайра:

-Монед, раис, одам ба як чупони аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштагӣ баробар намешавад,- гуфт ҳисобчӣ (У.Кӯҳзод.Роҳи паси ағба,22). Агар росташро гӯям, туро, ки аз кӯчаи журналистика нагузаштай, ба кор қабул намекунанд, - гуфт ӯ (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,126). Ӯро шахси аз кӯчаи санъат нагузаштагӣ номид (А.Баҳорӣ.Одами ношинос; ФИР,1,584). –Монед-е, ман аз кӯчаи ин хел корҳо нагузаштаам... (П.Толис.Ҳикояҳои даҳ сол; ФИР, 1,584).

Шакли дигари ин қолаб «ба (дар) кӯчаи чизе афтодан» мебошад. Бо ин қолаб воҳидҳои фразеологӣ зерин сохта шудаанд: ба кӯчаи бад афтодан, дар кӯчаи бекорӣ афтодан, ба кӯчаи гадоӣ афтодан ва муодилҳои гуногуни ин қолаб:

Барои чӣ шумо ба кӯчаи бад афтодед?- пурсид Мунаввара (ФИР,1, 584). Агар ба ягон қасс «ту одами ганда» гуфта чақидан гиред, ночор ба кӯчаи бадӣ афтида меравад (С.Айнӣ.Ғуломон; 584).Муносиб он аст, ки мо низ машғули кори худ бошем ва дар кӯчаи бекорӣ афтода худро нобуд ва зоеъ насозем (С.Айнӣ.Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъулвақоеъ», 284). –Баъд маълум-ку, аз хонумон чудо мешавем, ба кӯчаи гадоӣ меафтем

(Ҷ.Икромӣ. асарҳои мунтахаб,1, 153). – Ту ба вай дар ҳақиқат сохта
медихӣ ё боз маро **ба кӯчаи шармандагӣ меандозӣ?** (Ҷ.Аскар.Ашки сари
мижгон,224). Дар он рӯзҳо хуррият шуд гуфта **худро ба кӯчаи расвоӣ**
меадагон кам набуданд (Ҷ.Икромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 287). Дар
катори дигарон вай ҳам аҳмақ шуда, **ба кӯчаи ишқу ошиқӣ қадам** зад ва
гирифтори Зайнаб шуда монд (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 215)

г) *бо чашми чизе нигоҳ кардан (нигаристан):* **бо чашми бад нигоҳ**
кардан, бо чашми нафрат нигаристан, бо чашми дигар нигаристан, бо
чашми харидорӣ нигоҳ кардан, бо чашми нобоварӣ нигоҳ кардан, бо
чашми кам нигоҳ кардан, бо чашми ҳасрат нигоҳ кардан, бо чашми
дилмондагӣ нигоҳ кардан, бо чашми ибрат нигаристан ва ғайраҳо:

Лекин агар машқоб қаллобӣ кунад, дасташ қач бошад, ба зану
фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чи қор қарда
метавонем (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ, 479). Ҳаммомони бебормонда **бо**
чашми ҳасрат аз қафои ҳаммоли дар зери бор дуқадшуда **нигоҳ**
мекарданд ((Ҷ.Ирфон.Ду ёр аз ду диёр; ФИР,2,376). Ба ин ҷавонҳо **бо**
чашми кам нигоҳ кардан хатост (ФИР,2,397). Дар ҳама ин муддат
Маҳмудбой дар қунҷе, дар пеши дарахт рост истода, ба аҳли маҷлис **бо**
чашми нафрт нигоҳ мекард (Ҷ.Икромӣ,Асарҳои мунтахаб,1,98). – Агар
ба чизи бегона **бо чашми бад нигоҳ** кунем, ба сарамон сад хел нохушӣ
меояд (А.Самадов.Аспи бобом,48). Акнун Шарофат ба манзараҳои
атроф ва ҳаёти одамон **бо чашми дигар назар** хоҳад қард (А.Баҳорӣ.Рӯзи
таваллуд,.86). – Одам ба дунё **бо чашми дилмондагӣ нигоҳ** намекунад (Ҷ.
Аскар.Ашки сари мижгон, 234). Вай, ба фикри Вера, ба оламу одам **бо**
чашми ибрат наменигарад (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,179). Домодро, ки
ба хона дароварданд, бисёр келинчакҳо ва духтарҳо **бо чашми харидорӣ**
ба вай нигоҳ қарда, ҳасади Мағфиратбонуро меҳӯранд
(Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ, 141). Хонаро **бо чашми харидорӣ нигоҳ** қардам
(Б.Ғанӣ. Аз ҳар қалла як садо, 105). Ту ба қуввати занон **бо чашми**
нобоварӣ нигоҳ мекуни (Ҷ.Икромӣ.Зӯхро; ФИР,2,383).

Гунаи дигари ин қолаб **бо назари чизе нигоҳ кардан (нигаристан)** мебошад: **бо назари шахвонӣ нигаристан, бо назари бад нигоҳ кардан, бо аназари таачҷуб нигаристан, бо назари тарахҳумомез нигаристан, бо назари харидорӣ нигоҳ кардан** ва ғайраҳо:

Вай эҳтимол, ки хуб гирия кард бошад, эҳтимол, ки муддаои табъ нӯшида бошад, бо вучуди ин Мухтор **бо назари шахвонӣ ба вай нигарист** (Қурбон Алӣ.Нимарох,96). Чун вориди он деҳа шудам, хурду бузург **бо назари бад ба ман нигоҳ мекарданд** ва маҷоли бо ман рӯ ба рӯ шуданро надоштанд (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 253). Шох ба вазир **бо назари тааҷҷуб менигарист** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,183). Ҳозирон сӯи ӯ на фақат ба ҳисси «Ку чӣ меғуфта бошад?», балки **бо як назари тарахҳумомез менигаристанд** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,183). Оймулло таъзиме карду қаламу қоғазӣ дастурхончӣ муҳайё кардари ба даст гирифт ва **бо назари суол ба рӯи кампир нигоҳ кард** (Ҷ.Иқромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 125). Ҳар дуи онҳо монанди касе, ки тарсида аз хоб бедор шавад, якбора сар боло намуда, **бо назари суол ба эшон нигоҳ карданд** (С.Улуғзода. Мунтахабот,1,266). ...русҳо, хусусан, одамони бечора ва коргарони рус ба халқи Бухоро ва мусулмонон ҳеч гоҳ **бо назари бад ва калонгиронона нигоҳ намекунанд** (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ,189). Вақте ки онҳо дар назди обшор менишастанд, вай ба Зайнаб **бо назари харидорӣ, бо чашми дилдодағони ҷавон нигоҳ мекард** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,1,256). Шайх Абулқосим ва дигарон **бо назари тааҷҷуб ба вай нигаристанд** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,26). ... баъзе аз онҳо, ки пештар ба Абулқосими камбизоат **бо назари такаббур менигаристанд**, акнун бо лаҳни хушомадомез аз вай хоҳиш мекарданд.. (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,26). ... Сурайё худро ба даст гирифтӣ ғазабро бартараф карда, **бо назари меҳрубонӣ ба духтараш нигоҳ кард** (Ҷ. Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 22)

з) *зери бори чизе мондан*: **зери бори шарм мондан, зери бори ҳаё мондан, зери бори хичолат мондан** ва ғайра:

Духтархо зери бори шарм монда, сар хам карданд (А.Самадов.Аспи бобом,.117). ...Мабодо ягон коре шавад, ки **зери бори нангу шарм монӣ...** (А.Самадов.Аспи бобом,51). Мурочиат ба Хумор дахл дошт ва **ӯ зери бори хаё монда**, бо овози паст ҷавоб дод (У.Кӯхзод.Роҳи паси ағба,184). Вале ҳозир чунон ҳолате ба амал омад, ки **зери бори хичолат мондам** (А.Самадов.Косаи давр, 172).

2. *Пешоянд + ҷузъи ивазшаванда + феъл*

Дар қолаби мазкур низ воҳидҳои зиёди фразеологӣ сохта мешаванд, аммо ин қолаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик чандон сермаҳсул нест. Дар маводи аз асарҳои гуногуни адибони тоҷик ҷамъовардаи мо танҳо фразеологизмҳои ҳамқолаби навъи **ба ... фуру рафт** аз рӯи ин қолаб сохта шудаанд. Дар қолаби зикргардида воҳидҳои фразеологӣ **ба фикр фуру рафт**, **ба хайёл фуру рафт**, **ба андеша фуру рафт** ва ғайра сохта шудаанд:

Баъд чунон **ба хаёл фуру рафт**, ки ягон калима сухани Муҳаббат ба гӯшаш намедаромад (Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 255). Ҳайдаркул хам дигар гап назд ва **ба фикр фуру рафт** (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ, 235). Ҷавон **ба андеша фуру рафта**, мӯйҳои сиёҳи ба пешонӣ фуromaдаашро бо панҷаҳояш ба тартиб даровард (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,62). Миршаб гап назду **ба фикру андеша фуру рафт** (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ,225).

3. *Исм + изофат + ҷузъи ивазшаванда + феъл*

Воҳидҳои фразеологӣ дар ин қолаб сохташуда хусусиятҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ доранд, аз рӯи дараҷаи истеъмол ва миқдори воҳидҳои фразеологӣ ба ин силсила дохилшаванда аз ҳамдигар фарқ мекунанд:

а) «риштаи чизе (-ро) буридан: риштаи хайёло буридан, риштаи ошноиро буридан, риштаи суханро буридан, риштаи андешаро буридан ва

шакли дигари ин қолаб риштаи ҳаёт канда шудан, риштаи умр канда шудан, риштаи сӯхбат канда шудан ва ғайра:

-Бечора, Қудратбек одами аёлманд, - **риштаи хаёли ўро бурид** Нурулло-амак (У.Холиқов.Ёди дил, 90). Аҳмадҷон пайдо шуду **риштаи хаёли Оишаро барканд** Қурбон Алӣ. Нимарох, 105). –Ҳа, воқеан, давоми гапашро ба ёд овард ҳамсарам **риштаи хаёламро бурида**. (Б.Ғанӣ. Аз хар калла як садо,89). Ирина аз дар даромада гӯшаки радиои деворро тофт ва **риштаи андешаи Занҷирро барканд** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,96). Ин садои Диловар буд, ки **риштаи андешаҳои вайро бурид** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 89). Дар ин ҷо **риштаи ҳикоят** агарҷӣ як дам **канда шавад**, мо воқеаи Райро нақл мекунем (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,214). Аз ин гапзании язнаам **риштаҳои нақшаҳои ман нохост канда шуд** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 141).. ...гуё вай равад, **риштаи ҳаёти ман канда мешуда бошад**, бехудона ба дасташ часпидам (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,200). –Аз тарафи дигар мо калонсолҳо, ба ҷои ду-се кас кор карда, азоб кашем, майлаш-а- гуфт ранҷидаомез саркор ҳам **риштаи сухани раисро бурида** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,51).

Аз мисолҳои боло бармеояд, ки ҳамчун ҷузъи ивазшавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб калимаҳои истеъмол мешаванд, ки маънои аслии луғавии худро нигоҳ медоранд. Вале, чи хеле ки дар боло ишора шуд, доираи имкониятҳои лексикӣ семантикӣ воҳидҳои фразеологӣ маҳдуд аст ва баъзан бемавқеъ истифодашавии чунин калимаҳо боиси косташавии хусну кубҳи фразеологизм мегардад. Масалан, дар шакли **риштаи овози касе канда шуд** истифода бурдани қолаби зикргардида, ки дар повести Қурбон Алӣ «Пораи дили ман» мушоҳида гардид, ба фикри мо, чандон сахеху дуруст нест:

Риштаи овози ўро овози Татьяна Григоревна, ки аз болои бордони трактор ҷеғ мезад, **барканд** (Қ.Алӣ.Нимарох,9).

б) чаими (назари) .... дӯхтан: *чаими ҳасад дӯхтан, чаими умед дӯхтан, чаими ҳавас дӯхтан, чаими ҳушёр дӯхтан, чаими таъма дӯхтан,*

чаши таъна дӯхтан, чаши пурмеҳр дӯхтан, чаши ҳайрат дӯхтан, назари суол дӯхтан ва ғайра:

Дигарон худро аз блок берун кашида, сӯи соғу **чаши хушёр дӯхтанд** (М.Хочаев.Ростиро завол нест,63). Мо **чаши умед** ба тарафи он **дӯхтем** (С.Улуғзода.Мунтахабот,1,131). ... кӯзаҳояшонро ба замин гузоштанд ва то аз назар пинҳон шудани онҳо **чаши хавас дӯхтанд** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,135). Шохписанд пай бурд, ки додархондаш Насим гоҳ-гоҳ ба ҳамин Ҷонона **чаши харидорӣ медӯзад** (Ҷ.Аскар.Ашки сари мижгон, 134). Ман ба стул нишаста, **чаши савол** ба **ӯ дӯхтам** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 198). Мубин аз даврае, ки ба ин хонадон каробат пайдо кард, ба **ӯ назари пурмеҳр медӯхт** (М.Хочаев.Ростиро завол нест,16). Бибиотун **назари савол** ба рӯи модарам **дӯхт** (С.Улуғзода.Мунтахабот,1, 101).

в) ҳисоби чизеро ёфтан: ҳисоби зиндагиро ёфтан, ҳисоби корро ёфтан:

Ҳамон рӯз баъди нонушта ду чура алоҷаи боқимондаро гирифта, ягон **ҳисоби зиндагиро ёбем** гуфта, ба бозор баромадем (162,2,615). Бинобар ин шумо ҳам **ҳисоби коратонро** худатон **ёбед** (162,2,615).

г) ангушти чизеро газидан: ангушти ҳайрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан, ангушти ҳасрат газидан ва ғайра:

...ботачрибатарин ҳамкору ҳамкасбонаш **ангушти ҳайрат газид**, «тавба» мегуфтанд. (И.Файзуллоев,Аскарӣ қаторӣ,5). Аз бало ҳазар, - гуфт худ ба худ Файзуллоев, ки **ангушти пушаймонӣ** мегазиду дасти надомат ба зону мезад (Р.Ҷалил.Гардиши фалак,36). Агар дар ин маҳфил мусиқашиносе мебуд, аз ин сапранои лирики дилкаш, табиӣ ва носуфта **ангушти ҳайрат** мегазид (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,309).

ғ) рӯи чизеро надидан: рӯи хуширо надидан, рӯи хурсандиро надидан, рӯи фарзандро надидан, рӯи беҳбудиро надидан, рӯи шодиро надидан, рӯи камиро надидан ва ғайра

Ҳамида солҳо хидмат карда аз Абдуллобой ва зани ӯ ҳеҷ **рӯи хуширо намеид** (А.Деҳотӣ.Куллиёт,3,9). Одамизод то кулфат накашад, **рӯи шодиро намебинад** (С.Улуғзода.Мунтахабот,1, 90). Аз хар чихат димоғаш чоқ бошад ҳам, дергоҳ **рӯи фарзандро надид** (Ҷ.Икромӣ.Дувоздах дарвозаи Бухоро,182). ...ниҳоят ба рӯзи нек расидему барои чӣ мо **рӯи беҳбудиро намебинем?** (Ҷ.Икромӣ. Дувоздах дарвозаи Бухоро, 106). –Илоҳо умрашон дароз шаваду **рӯи камиро набинанд**, якашон дах, орзую ҳаваси бачаҳошонро бинанд,- дуо кард пиразан (У.Холиқов.Ёди дил, 149). ... Сар ба осмон судан насибаш гардад ҳам, **рӯи хушбахтӣ ва хушнудиро нахоҳад дид** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,10). Магар дер боз **рӯи тағораи чомашӯиро надида будааст**, ки аз хоки замини дукони ман чиркинтар мебошад (ФИР,2,935). Шикам бошад бештарин вақтҳо танбур менавозад, дар ин наздикиҳои **рӯи сериро надидаам** (ФИР,2,935).

Мисолҳои боло далели онанд, ки воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб сохтор ва таркиби лексикӣ мухталиф дошта, барои мавриди омӯзиш қарор додани таърихи инкишофи воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ маводи фаровоне дода метавонанд. Маводи аз асарҳои адибони тоҷик чамъ овардаи мо собит месозанд, ки вобаста ба имкониятҳои маъноии ҷузъҳо дар асоси қолабҳои мавҷуда фразеологизмҳои нав ба нав сохта шуда метавонанд. Албатта, меъёри асосии ҳуқуқи пурраи истеъмол пайдо кардани ин ё он воҳиди нави фразеологӣ такрору забонзад шудани онҳо мебошад. Қисме аз ин гуна воҳидҳои фразеологӣ мумкин аст хусусияти фардӣ пайдо карда, аз доираи истеъфодаи худ нависанда берун набароянд. Бо вучуди ин, дар асарҳои адибони тоҷик воҳидҳои зиёди фразеологиро дарёфт намудан мумкин аст, ки бо образнокӣ, мӯъҷазию рехтагии худ дилчаспу қолиби диққат мебошанд. Масалан, дар асоси қолаби «*бӯи чизе омадан*» истифода бурда шудани воҳидҳои гуногуни фразеологӣ мушоҳида мешавад:

-Э,додар,- боз гуфт Андрееч, - аз ту аллакай **бӯи тарсончакӣ омада истодааст** (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист,39). Аз ин «кор»

шахсан ба худи қаровулбегӣ **бӯи нафъи калоне меомад**
(С.Улуғзода.Восеъ,212).

2.2.ГУНАҲОИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ

Воҳидҳои фразеологӣ дар забони тоҷикӣ таркибу шаклҳои гуногун доранд. Агар баъзе фразеологизмҳо ҳамма вақт дар як шакл истеъмол шаванд (**нарезондаю начаконда, нархи сабзию пиёро напурсида, гули сари сабад**), гурӯҳи дигар дар ҷараёни нутқ ба тағйироти мухталиф дучор мегарданд. Ҳамин гуногунрангии шакли лексикӣ ва грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ дар забон вариантнокӣ ё худ гунаҳои фразеологизмҳо ба вуҷуд меоварад. Аз рӯи сохтор ва тағйирёбии худ гунаҳои фразеологӣ ба фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ тақсим карда мешаванд.

Гунаҳои фразеологии фонетикӣ аз рӯи таркиби овозии ҷузъҳои дохилиашон фарқ мекунанд. Дар ин ҳолат ин ё он ҷузъи воҳиди фразеологӣ тағйиротҳои муайяни фонетикӣ аз сар мегузаронад ва дар натиҷа гунаи дигари ҳамон воҳиди фразеологӣ ба вуҷуд меояд. Масалан, фразеологизмҳои *ду **пойро** ба як мӯза андохтан* – *ду **поро** ба як мӯза андохтан*.

Охир роҳи охан *ду **пойи моро** ба як мӯза **чо** карда* ҳадаха мегӯяду мо бошем, назар ба порсола камтар ангишт медуҳем (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 62) *Ду **поятро** ба як мӯза **чо** мекунанд*, ки ба нафақа баро. Ночор мебароеду баъд ба танг меоед (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 412)

Вариантҳои фразеологии грамматикӣ аз рӯи таркиби сарфу наҳви ҷузъҳои сохта мешаванд. Вариантҳои фразеологии грамматикӣ аз рӯи категорияи шумора дар исмҳо, иваз шудани пешояндҳо, аз рӯи муносибати субъектӣ-предикативӣ, аз рӯи категорияҳо ва хусусиятҳои грамматикӣ феъл аз ҳамдигар фарқ карда метавонанд: *дилу **нодилон**– дилу **бедилон**, маза аз қайла гузаштан* – *қайларо аз маза гузаронидан*.

- Номи ангишткан дорию нони ин касбро мехӯрӣ, Давлатҷон. *Дилу **нодилон** кор нақун*. (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 205) Вақтҳои охир *дилу*

бедилон, нӯг-нӯги даст кор мекард, аз кори чойхона дилаш хунук шуда буд... (П. Толис. Куллиёт. Ҷ. 2, сах. 169)

Гунаҳои лексии фразеологӣ аз рӯи таркиби чузъҳои тафовутдоранд. Ин гурӯҳи вариантҳои фразеологӣ дар натиҷаи ивазшудани ин ё он чузъҳои фарқ мекунад: «*ду пойро ба як мӯза андохтан*» - «*ду пойро ба як мӯза қава кардан*» - «*ду пойро ба як маҳси андохтан*».

Масъалаҳои гунаҳои воҳидҳои фразеологӣ диққати забоншиносони бисёреро ба худ ҷалб намудааст, вале бо вучуди ин, баъзе паҳлуҳои дахлдори он то имрӯз бахсноку норавшананд. Бархе аз тадқиқотчиён гуна гуфта чунин фразеологизмҳоро дар назар доранд, ки маъно ва сохтори якхелаи синтаксисӣ дошта, танҳо аз рӯи яке аз чузъҳои ба тағйирот дучоршудаи худ аз ҳам фарқ мекунад (26, 113, 143). Бар замми ин чузъҳои ба тағйирот дучоргардида бояд аз доираи як гурӯҳи муайяни мавзӯӣ берун набароянд.

Қайд кардан зарур аст, ки гурӯҳе аз забоншиносон байни гунаҳо ва муродифоти фразеологӣ сарҳаде намегузоранд ва умумияти маъноии воҳидҳои фразеологиро ҳамчун нишонаи асосӣ ва фарқкунандаи онҳо ба қалам медиҳанд. Аз ин рӯ, баъзан ҳатто воҳидҳои фразеологӣ сохтори синтаксисашон гуногун вариант шуморида мешаванд (69, 200). Дар сурати чунин шарҳ додани вариантҳо баъзе категорияҳои муҳими фразеология мисли муродифоти фразеологӣ аз назар дур мемонанд.

Ю.Авалиани ва Ҷ.Мирсаидов дар мақолаи ба ин масъала бахшидаи худ фарқияти байни муродифот ва вариантҳои фразеологиро асоснок намуда, хулосаҳои зерини худро пешниҳод менамояд:

1. Фразеологизмҳое, ки аз ҷиҳати таркиби лексикӣ грамматикӣ фарқ дошта, вале сохтори образнокӣ яхелаанд ва дар айни замон маъноии умумӣшон нигоҳ дошта мешавад, вариантҳо мебошанд.

2. Воҳидҳои фразеологӣ, ки маъноҳои умумӣ буда, вале ба воситаи сохтори образнокӣ гуногун шакл гирифтаанд, муродиф мебошанд (6, 138).

Муаллифони номбурда сохтори образноки воҳидҳои фразеологиро ҳамчун меъёри асосии фарқ намудани муродифот ва вариантҳои фразеологӣ нишон медиҳанд. Дар баробари ин, сохтори якхелаи синтаксисӣ, таркиби лексикӣ ба ҳам наздики чузъҳо ва умумияти маъноӣ низ хусусияти муҳими вариантҳои фразеологӣ ба шумор мераванд.

Гуруҳи дигари забоншиносон вариантҳои фразеологӣ лексикиро нисбатан васеътар шарҳ медиҳанд. Воҳидҳои фразеологӣ мақоми вариантҳои худро ҳатто дар он ҳолатҳое, ки як-ду чузъи онҳо ба тағйирот дучор мегардад, ё чузъҳои нав илова мегарданд, ё яке аз чузъҳо партофта мешаванд, нигоҳ медоранд. Масалан, фразеологизмҳои зерин дар натиҷаи афтидани яке аз чузъҳо ё илова шудани чузъи нав сохта шудаанд ё ҳуди ҳамон калимаи таркибашон тағйироти муайяни чузъиро аз сар гузаронидааст: **риштаи хаёли касеро баркандан – риштаи хаёлотӣ касеро буридан – тори хаёли касеро кандан – банди хаёлотӣ касеро кандан – риштаи хаёлотӣ касеро пора намудан** ва ғайраҳо:

Омадани таоми дуҷум **риштаи хаёлотамро канд** (Б.Ғанӣ. Хеши падарӣ,43). -Қои мулоҳиқа не, гап заданат даркор буд, **риштаи хаёлотамро бурид** Манучехр (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,394). –Ҳа, воқеан, - давоми гапашро ба ёд овард ҳамсарам **риштаи хаёлотамро бурида** (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо,85). Ин садои ногаҳонии кампир **риштаи хаёлотӣ Заҳро ро пора намуд** (С.Айнӣ, А.Дехотӣ, Ҳ.Карим. Ҳикояҳо,120). – Корхоятон чӣ тавр? – гуён пурсидани Бурихон **тори хаёлҳои ӯро канд** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 162). ...садои чахлолуди ӯ **банди хаёлотӣ Исфандиёрро канд** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,212).

Дар забони тоҷикӣ силсилаи фразеологизмҳои мавҷуданд, ки бо таркиби лексикӣ грамматикӣ ба ҳам наздик, бо обуранинг ва системаи образнокии худ ба вариантҳои фразеологӣ шабоҳат доранд. Чунин фразеологизмҳо, чи хеле ки қайд кардем, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб номида мешаванд (ниг. 94).

Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб низ мавҷудияти ҷузъҳои доимӣ ва ивазшавандаро мушоҳида намудан мумкин аст. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **зимомӣ ақро ба даст гирифтани** – **зимомӣ корро ба даст гирифтани**, **лаҷомӣ гапро ба дигар тараф кашидан** – **лаҷомӣ сӯхбатро ба дигар тараф кашидан**, **ҷароғӣ орзуву ҳаёли касе ба об афтид** – **ҷароғӣ нияти касе ба об афтид**, **дар байни касе оташи муҳаббат даргирифтани** – **байни касе оташи носозӣ фурузон гардидани** – **байни касе оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга додан** ҳамон як ҷузъ такрор шуда омадааст:

... қарор додем, ки **зимомӣ корро ба даст гирем** ва нагузорем, ки мардуми бенаво ҳалок шаванд (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб, 2, 298). Вай аз худаш огоҳ шуд, ки агар ҳозир **зимомӣ ақл ба даст гирад**, аҷаб не, ки шаккокони парешону хучраи мудирро тикаю пора кунад (Қурбон Алӣ.Нимароҳ, 178). – Мондаҳои зардолучинӣ, - гуфт духтар ба таври ҷиддӣ **лаҷомӣ гапро ба тарафи дигар кашида** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 172). Сипас **лаҷомӣ сӯхбатро ба дигар тараф кашид** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 173). ... аммо овози довар, ки ба байтали кӯранге нишаста рафти бозиро зиракона мушоҳида мекард, дар васати дашти Сизорак танин андохту **ҷароғӣ нияти савораи пайтҷӯйро ба об афтонд** (А.Самадов.Косаи давр, 120). **Ҷароғӣ орзуву ҳаёлҳои ширини Ҳалим гуё ба об афтод** (А.Самадов.Аспи бобом, 123). Байни Тутӣ ва муаллими ҷавон ... **оташи муҳаббат даргирифтааст** (Ҷ.Иқромӣ.Хатлон, 183). **Оташи носозӣ** дар байни онҳо боз **фурузон гардид** (Ҳ.Аскар.Ашки сари миҷгон, 62). Ин суханчинони бадбахт на танҳо байни донишҷӯён, ҳатто байни муаллимон ҳам **оташи низоъ ва ҷанҷолро аланга медиханд** (А.Самадов.Косаи давр, 228). ... бани онҳо **оташи муноқиша, рашку бадбиниро аланга медихад** (А.Самадов.Аспи бобом, 35).

Ҳар яке аз ин қолабҳои фразеологӣ дар навбати худ тағйиротҳои гуногунро аз сар мегузаронанд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **лаҷомӣ гапро ба дигар тараф кашидан** гунаҳои зерин дошта метавонад: **чиливи гапро дигар тараф тоб додан**, **лаҷомӣ гапро тарафи дигар гардондан**,

зимоми суханро ба сӯи дигар тофтн, таноби суханро ба тарафи дигар кашидан ва ғайра:

Аввалан барои он чунин савол дод, ки **лачоми гапро ба тарафи дигар гардонад**, мавзӯро нав кунад (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 103). ...ба андешаи он ки мабодо писарак азоби бедандонӣ ва нонхӯрии бибияшро даҳ-понздаҳ дақиқа қисса кунад, **чилави гапро дигар тараф тоб дод** (А.Самадов.Аспи бобом, 71). Вале азбаски ман хомӯш будам, **зимоми суханро ба сӯи дигар тофт** (Р.Ҷалил. Гардиши фалак, 40). –Ҷама гап дар саломатӣ, додарам, - боз **таноби суханро ба тарафи дигар кашид** Қамар (Б.Ғанӣ. Хеши падарӣ, 120).

Дар баробари умумиятҳое, ки дар байни ин ду категорияи фразеологӣ дида мешавад, боз воҳидҳои фразеологӣ ҳамкӯлаб бо як катор хусусиятҳои лексикӣ грамматикӣ худ аз гунаҳои фразеологӣ фарқ мекунанд.

Нишонаи фарқкунандаи гурӯҳи дигари вариантҳои фразеологӣ бо калимаҳои нав иваз шудани ҷузъҳои дохилишон мебошад. Масалан, агар воҳиди фразеологӣ «**аз хати кашидаи касе берун набаромадан**»-ро ҳамчун варианти умумиистеъмоли забони адабии ҳозираи тоҷик қабул кунем, пас **аз хати кашидаи касе берун по нагузоштан, аз хати кашидаи касе берун қадам нагузоштан, аз хати кашидаи касе берун нарафтн, аз хати кашидаи касе сар натофтн**-ро вариантҳои он шуморидан мумкин аст:

Фашистҳо ба одамон меғӯянд, ки **аз хати кашидаи ман берун по нагузоред** (А.Баҳорӣ.Рӯзи таваллуд, 27). То имрӯз **аз хати кашидаи ман берун қадам наемонд** (А.Самадов.Аспи бобом, 52). Самандар мувофиқи насихати домуллои қишлоқии худ ба Исохоча меҳр монда, аз дилу ҷон хизмати ӯро мекард ва **аз хати кашидаи ӯ берун намерафт** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 263). –Ту агар ба гапи ман дароӣ, **аз хати кашидагиам сар натобӣ**, насиб бошад, Фирӯза ба хонаи мо баргашта меояд (Ҷ.Иқромӣ.Духтари оташ,261). Вай **аз хати кашидаатон як қадам берун намеравад** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб,1,263).

Мардон аз хати кашидаи ман берун намебароманд (Курбон Алӣ.Нимароҳ, 37).

Чи хеле ки аз мисолҳои фавқ дида мешавад, дар воҳидҳои фразеологӣ мазкур асосан ҷузҳои феълӣ ба тағйироти дучор гардидаанд: «**по нагузоштан**»-«**қадам нагузоштан**», «**берун нарафтан**», «**сар натофтан**» ва ғайра. Ин аст, ки миқдори ҷузҳои бо тағйироти дучор шавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳар қадар зиёд бошад, ҳамон қадар имконияти ба вучуд омадани вариантҳои гуногуни воҳиди фразеологӣ фароҳам меояд.

Умумияти байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва варианти фразеологӣ дар он зоҳир мегардад, ки дар баробари сохтори якхелаи заминаи онҳо, дар ҳар дуи ин ҳодисаҳои фразеологӣ як ё якчанд ҷузъ ба тағйирот дучор мегарданд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **ғам хӯрдан, қасам хӯрдан, фиреб хӯрдан, хасрат хӯрдан, афсус хӯрдан, хасад хурдан**. Дар ин силсила бо иваз шудани ҷузҳои номӣ ибораҳои мухталифи фразеологӣ сохта шудаанд. Вале маънои гуногуни онҳо имконият намедихад, ки воҳидҳои мазкури фразеологӣ муодили якдигар шуморидан шаванд. Аз он ҷумла, мисолҳои фразеологӣ «**қасам хӯрдан**» ва «**савганд хурдан**»-ро гунаҳои якдигар шуморидан мумкин аст. Меъёрҳои асоси гуна шуморидани онҳо пеш ҳама системаи образноки якхела ва маънои ба ҳам наздики онҳо мебошад.

Вале ба ҷои шир **фиреб хӯрдаву** даме ҳайрон монда, шикваомез «**ва-аъ**» мегуфтанд (С.Турсун.Се рӯзи як боҳор, саҳ-50) Вай дарун –дарун **гусса хурда**, барои духтараш **ғам хурд**. «Ҷ.Икромӣ.Асарҳои мунтахаб, ҷ.2, саҳ-219) ... рӯзҳои фаровониро ёд оварда, зонӯамонро ба шикамон зер карда, ба ҷои нон **хасрат хӯрда** мешинем. (У.Кӯҳзод.Роҳи паси ағба, саҳ-44) «*Афсус хурдан* чӣ хочат?» (Р. Ҷалил.Асарҳои мунтахаб, саҳ-88) Аз байни анбӯҳи одамон бо 19-забон нидоҳои пур аз хаяҷон ва қаъру ғазаби «**қасам мехӯрам**» «қасос мегирам ...» ва ғайра ба фазо паҳн мешавад. (Б.Насриддинов. Модарам ҷону дилам, саҳ-187) «-.... Шумо бошед, **хасад мехуреду** аз пой он мегиреду аз паси вай меафтед.» (Р.Ҷалил. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1, саҳ- 113) «-Бадалбек сараввал дасту **по**

хӯрд, вале моҳирона авзои худро аз ҳамсӯхбаташ пинҳон дошт...» (Б. Фирӯз. Агар вай мард мебуд, сах-139.) .

Силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб маъноӣ умумӣ якхеларо ифода намеkunанд ва аз рӯи тобишҳои маъноӣ худ ба он мусоидат меkunанд, ки ҳар як фразеологизми ба ин силсила дохилшаванда ҳукуқи воҳиди фразеологӣ мустақилро дошта бошад. Чунин хусусиятро дар гунаҳои фразеологӣ мушоҳида намеkunем. Гунаҳои фразеологиро тағйироти чузъии сохтори таркибашон ба вучуд меоваранд. Аммо тағйирот ҳар қадар назарас бошад ҳам, маъноӣ ба системаи образнокии фразеологизмҳо алоқаманд бояд тағйир наёбад, дар акси ҳол онҳо аз доираи вариантҳо берун мебароянд.

Яке аз масъалаҳои баҳсноки ба вариантҳои фразеологӣ дахлдор масъалаи сарсилсилаи онҳо мебошад. Аз байни силсилаи вариантҳои фразеологӣ яке аз онҳо асосӣ шуморида мешавад. Ин ё он воҳиди фразеологиро ҳамчун сарсилсила қарор додан то андозае хусусияти нисбӣ доранд. Сарсилсила ва вариантҳои дар асоси он ба вучуд омада баъзе умумиятҳои лексикӣю грамматикӣ дошта метавонанд. Ин умумият, пеш аз ҳама, дар ягонагии сохтор, маъно ва образи воҳиди фразеологӣ таҷассум меёбад.

Пайдоиши гунаҳо сабабҳо ва роҳҳои гуногуни худро дорад. Яке аз роҳҳои нисбатан маъмули пайдоиши гунаҳои фразеологӣ ивазшудани чузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Масалан, силсилаи зерини воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи ивазшавии чузъҳои дохилиашон ба вучуд омадаанд: **чин ба абру овардан – чин ба чабин овардан, пой касеро аз ҳаво овардан – пой касеро аз осмон овардан – линги касеро аз осмон овардан, ба гӯшаи хотир наовардан – ба гӯшаи хаёл наовардан; дасту по хӯрдан – дасту по гум кардан** ва ғайра:

Авсофӣ гурбаро раҳо карду **чин бар чабин оварду** манаҳаш ва чашмонаро поин овард (С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 77). Имоми шодобӣ «кундаътабони хушкидадимого»-ро киноя аз худ доништа барафрӯхту **чин бар абру оварда**, қариб дод зад сӯи шоир хитоб кард

(С.Улуғзода.Фирдавсӣ, 25). – Кошкӣ, **пояш аз осмон меомад** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1,199) Шохбози Ёлдор полвон имрӯз **лингӣ** хамаи паҳлавонҳои Хучанду Қистакӯз, Унчию Ёваро **аз осмон овард**. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 48), Геолог низ яқин чунин ақида дошт, ки ин корро **ба гӯшаи хотир наовард...** (У.Холиқов.Ёди дил, 31). Яқин, хангоми гирондани ин сурат **ба гӯшаи хаёлаш ҳам намеовард**, ки он ба писараш ягона мерос, ягона давлату сарват мешавад (У.Холиқов.Ёди дил, 31). Вақте ки Хубон навакак аз наздаш мегузашт, муддате чанд **дасту по хӯрд** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 135). Зӯхро аз нигоҳи дурурдари чавон, ки ба назараш як густоҳию бешрамӣ намуд, **дасту по гум кард** (У.Холиқов.Ёди дил, 54).

Ивазшавии ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ бо мақсадҳои гуногуни услубӣ сурат мегирад. Ин ҳодиса ба хусусиятҳои мухталифи лексикӣ грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ марбут аст. Ба ҳисоб гирифтани чунин хусусиятҳо барои муайян намудани фардияти воҳиди фразеологӣ ёрӣ мерасонад. Байни ҷузъҳои ивазшаванда муносибатҳои муродифӣ, мавзӯӣ ва ҳатто фонетикӣ вучуд дошта метавонанд. Масалан, агар дар воҳидҳои фразеологӣ **пои касеро аз осмон овардан – пои касеро аз ҳаво овардан** муносибати муродифиро мушоҳида намоем (осмон – ҳаво), пас дар гунаҳои фразеологӣ **ду поро ба як мӯза андохтан – ду поро ба як маҳсӣ андохтан** муносибати мавзӯӣ (мӯза ва маҳсӣ ба маънои умумии пойафзол) ба назар мерасад.

Масъалаи сарсилсила қарор додани ин ё он воҳиди фразеологӣ дар забоншиносӣ меъёри муайяни худро надорад. Гунаи нисбатан серистеъмоли воҳиди фразеологӣ асосан ҳамчун сарсилсила қарор дода мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб низ гунаи асосӣ ё ибтидоии худро доранд. Гунаи ибтидоии онҳо ба маънои муайяне далолат намекунад, вале обуранг ва образи умумиро ифода карда метавонад. Ин умумияти обуранг ва образҳо бо ҷузъҳои ишорӣ таркиби воҳиди фразеологӣ, ки одатан бо калимаи «чизе» ифода мегардад, низ таъкид

карда мешавад (95.47). Масалан, **ба аспӣ чизе савор шудан, риштаи чизе канда шуд, ба оташи чизе об рехтан** ва ғайра.

Чунин чузъҳои ишориро дар гунаҳои фразеологӣ ҳам дучор омадан мумкин аст, ки бо калимаҳои «касе», «чизе» ифода мешаванд. Дар матн онҳо бо калимаҳои муайян иваз карда шуда, барои боз ҳам мушаххастар намудани воҳиди фразеологӣ ёрӣ мерасонанд. Берун аз матн ва дар луғатҳои фразеологӣ воҳидҳои фразеологӣ асосан бо чузъҳои ишорӣ оварда мешавад; **ба пӯсти касе кайк даромадан, ба сари касе чормағз шикастан, сояи касеро аз девор тарошидан** ва ғайраҳо.

Вале андактар ҳуди ҳамин мардум мушоҳида карданд, ки гӯё **ба пӯстии хӯчаинҳо кайк даромада бошад** (Қ. Ақобир. Қаламҳои кӯхистонӣ, сах. 74) - Ганда шуда чӣ кор кардам? Ҳар рӯз омада **ба сарат чормағз мешиканам-мӣ?** (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 145) Онҳо душмани мананд, онҳо ба ман қасд кардаанд ва ҳозир ҳам тайёранд, ки **сояи маро аз девор тарошида партоянд...** (Қ.Иқромӣ. Асарҳои мунатаҳаб, 1, сах. 268)

Чузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ аз чузъҳои ишорӣ, ки дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб оварда мешаванд, бо он фарқ мекунанд, ки ба ҷойи чузъҳои ишорӣ фразеологизмҳои ҳамқолаб калимаҳои ивазшавандае меоянд, ки ҳамчун қисми таркибии воҳиди фразеологӣ ба ҳисоб гирифта шуда, ба он маънои мустақили фразеологӣ мебахшанд. Чузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ ба таркиби лексикӣ воҳиди фразеологӣ дохил намешаванд ва вобаста ба талаботи матн ва тарзи ифода бо калимаҳои гуногун иваз карда мешаванд Масалан, дар қолаби «*риштаи чизе канда шуд*» танҳо ҳангоми ба ҷои чузъи ишорӣ «чизе» омадани калимаи «хаёл» воҳиди фразеологӣ **риштаи хаёл канда шуд**-ро ба вуҷуд меоварад. Ғайр аз ин, доираи маънои чузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб маҳдуд аст, чузъҳои ишорӣ гунаҳои фразеологӣ бошанд, дар матн бо ҳар гуна калимаҳо иваз шуда метавонанд. Аз ин рӯ, барои қулайтар шудани таҳлили лексикӣ грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб, ба фикри мо, дар

воҳидҳои фразеологӣ болаи онҳоро аз рӯи қолаби «*риштаи чизе қанда шудан*» додан ба мақсад мувофиқтар аст.

Дар таърихи инкишофи зиёда аз ҳазорсолаи забони адабии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ қисман ё пурра шакл ё маъноӣ худро тағйир додаанд. Дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб пайдо намудани гунаи умумистеъмоли воҳиди фразеологӣ, ки дар асоси он дигар фразеологизмҳо аз рӯи сохтор ва маъноӣ ба он мушобех сохта шудаанд, сайри таърихӣ ва омӯзиши ҳаматарафаи инкишофи захираи фразеологӣ забони тоҷикиро талаб мекунад. Бинобар ин шакли ибтидоӣ ё ишорӣ онҳоро ҳамчун намуна қабул кардан беҳтар аст.

Баъзе забоншиносон чунин ақида доранд, ки вариантҳои фразеологиро натиҷаи ивазшавии оддии ҷузъҳо шуморидан чандон дуруст нест (26, 44, 143). Дар рафти шаклгирии фразеологизмҳо воҳидҳои мувозие (паралеле) дар нутқ истифода мешуданд, ки тадричан ҳодисаи фразеологизатсияро аз сар меғузaronиданд. Аз ин ҷо бармеояд, ки гунаҳои фразеологӣ ҳанӯз дар зинаи ибораҳои озоди синтаксисӣ буданашон ҷой доштаанд. Вақте ки ин ибораҳои мувозӣ ҳамчун воҳиди фразеологӣ шакл гирифтанд, барои қулайтар шудани таҳлили онҳо гунаҳои фразеологизмҳоро ҳамчун натиҷаи ивазшавии ҷузъҳо муайян намудан имконпазир гардид (44.168).

Дар сурати чунин шарҳ додани масъала мушкилоти сарсилсилаи гунаҳо аз назар дур мемонад. Чунки аз ду ва зиёда воҳиди фразеологӣ мувозӣ кадоме сарсилсила ва кадоме гунаҳои онанд, муайян намудан душвор мешавад. Ба фикри мо, аз шаклҳои гуногуни ҳамон як воҳиди фразеологӣ бояд он фразеологизме сарсилсила қарор дода шавад, ки маъноро ба таври мӯътадил, бе ягон тобиши иловагии маъноӣ ифода мекунад, сониян, он серистеъмол аст ва, ниҳоят, аз рӯи пайдоиш нисбатан қадимтар аст.

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб боз аз рӯи як хусусияти дигари худ аз вариантҳои фразеологӣ фарқ мекунанд. Чи хеле ки қайд карда шуд, аксари забоншиносон барои шаклгирии силсилаи воҳидҳои

фразеологии ҳамқолаб ду намуди калимаҳо – ҷузъҳои доимӣ ва ивазшавандаро аз шартҳои муҳим мешуморанд. Фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори якхелаи синтаксисӣ ва таркиби лексии ба ҳам наздик доранд. Бо роҳи тағйирёбии ҷузъҳои ивазшаванда дар ин силсила воҳидҳои нави фразеологӣ ба вучуд меоянд. Бинобар ин муносибатҳои лексии воҳидҳои фразеологии ин ё он силсила маҳз аз рӯи хусусиятҳои лексии ҷузъҳои ивазшаванда муайян карда мешаванд. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологии **ангушти хайрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан, ангушти хасрат газидан** чунин хусусиятро мушоҳида намудан мумкин аст.

Саҳарӣ хангоме ки сардори бригада Шарифи Назар ба сахро омад, замини пурра шудагоршударо дида, **ангушти хайрат газид...** (Н.Тиллозода. Қиссаи портфели сурх, сах.120) Тамоми устухонамон, муҳтарам Ҳалим Раҳматович, **ангушти таҳайюр ба дандони тафаккур** **газида монданд** (Р.Ҷалил. Шӯроб, сах. 460) ... зеро то ба имрӯз бо ҳасрати чигарсӯз **ангушти надомату афсӯс** мегазем, ки турбати Шамсиддини Шохин ва Восеи диловарро наёфтаем (А. Самад. Гардиши девбод, сах. 546)

Чунин мисолхоро гунаи якдигар шуморидан мумкин нест, зеро дар ҳар кадоми ин воҳидҳои фразеологӣ мустақлияти маъно мушоҳида карда мешавад, ки ба туфайли ҷузъҳои ивазшаванда (*хайрат, пушаймонӣ, хасрат*) амалӣ гаштааст. Дар гунаҳои фразеологӣ умумияти маъно байни воҳидҳои фразеологӣ ба назар мерасад ва бо вучуди аз рӯи таркиби лексии ҷузъҳо фарқ карданашон ҳамон як маъноро ифода мекунанд. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бошанд, аз рӯи тобишҳои маъноӣ фарқ мекунанд: **ангушти хайрат газидан** – хайрон шудан, **ангушти пушаймонӣ газидан** – пушаймон шудан, **ангушти хасрат газидан** – хасрат хӯрдан.

Дар силсилаи фразеологизмҳои ҳамқолаб маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи ҷузъҳои ивазшавандашон муайян карда мешавад. Ин ҷузъҳо аксаран ба маънои аслии худ (маънои озоди

лексикӣ) меоянд ва вазни асосии маъноии воҳиди фразеологӣ ба онҳо меафтад. Масалан, ба маъноӣ фразеологизмҳои зерин диққат дода, ба осонӣ пай бурдан мумкин аст, ки ҷузъҳои ивазшаванда дар муайян намудани маъноӣ умумӣ чи мавқеа доранд: **бо чашми харидорӣ нигоҳ кардан, бо чашми бад нигоҳ кардан, бо чашми ҳавас нигоҳ кардан, бо чашми ҳасад нигоҳ кардан, бо чашми каҷ нигоҳ кардан** ва ғайра.

... бисёр келинчакҳо ва духтарҳо **бо чашми харидорӣ** ба вай **нигоҳ карда**. хасади Мағфиратбонуро меҳӯрданд (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, сах. 142) ... дасташ каҷ бошад, ба зану фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чӣ кор карда метавонад (Ҷ.Икромӣ. Духтари оташ, сах. 505) Ба муҳаббати беғуборашон **бо чашми хавас менигаристанд** ва аз ҷуфти хеле муносиб буданашон ҳасад мебурданд (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 132) Ба моли касу давлат **бо чашми ҳасад нигоҳ намекунанд** (С. Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 159) Боз як чиз: ба молу зан ва духтари кас **бо чашми качу ғажд нанигар** (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 177)

Ҷузъҳои ба тағйирот дучоргардидаи гунаҳои фразеологӣ аз чунин хусусиятҳои маъноӣ маҳруманд, зеро маъноӣ умумии воҳиди фразеологӣ на ба ҷузъҳои алоҳида, балки ба маъноӣ яқлукте вобаста аст, ки аз ҷамъи ҳамаи маъноӣ ҷузъҳои таркиби воҳиди фразеологӣ бармеояд. Масалан, дар гунаҳои фразеологии **бо як тир ду нишон задан, бо як тир ду шикор задан, бо як тир ду сайд задан** яке аз ҷузъҳои дохили онҳо (шикор, сайд, нишон) ба вариатсия дучор гардидааст. Ин ҷузъҳо бархилофи ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб, ба маъноӣ аслии худ не, балки ҳамчун унсури ифодагари маъноӣ яқлукути ВФ омадаанд:

Домуло имом: - **Бо як тир ду сайдро мезадед намешуд?** (С.Айнӣ. Дохунда, сах. 111) **Яъне, бо як тир ду нишон бояд зад** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 322)

Гунаҳои фразеологӣ аз ҳам бо мавқеи истеъмоли худ фарқ мекунанд. Ҳар як вариант тобишҳои хоси услубӣ дошта, дар ин замина ба услуби китобӣ, гуфтугӯӣ ва умумистеъмоли таалук дошта

метавонад. Инъикоскунандаи тобишҳои услубии гунаҳо чузъҳои чудоғонаи ивазшудаи онҳо мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб чунин тобишҳои услубиро ифода карда наметавонанд ва аз лиҳози услуб қариб ба ҳамдигар баробаранд. Агар дар байни гунаҳои фразеологӣ яке аз гунаҳо ба услуби китобӣ, дигаре ба услуби халқию гуфтугӯӣ мутаалиқ бошад, пас дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб чунин номувофақатии услуб кам ба назар мерасад. Гунаҳои фразеологӣ гоҳо дар матн ба осонӣ ҷои ҳамдигарро гирифта наметавонанд ва сабаби ин ҳамон умумияти маъноии байни воҳидҳои фразеологӣ мебошад. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб табиист, ки ба ҷои якдигар омада наметавонанд, чунки воҳиди нави фразеологӣ дар асоси ин қолаб сохташуда сифатан ва аз рӯи маъно аз воҳиди пешина фарқ мекунад. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин воҳидҳои фразеологӣ мушоҳида мекунем, ки сохтори якхела ва чузъҳои таркибии ба ҳам монанд доранд, лекин аз бобати ивази чузъҳои асосии маъносозашон фарқ мекунанд:

- Дуруст аст, - гуфт ба таври қиддӣ Маҳмудҷон. – Бисёр қасон ба милитсия **бо** чаши нек назар карда наметавонанд (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2,315). – Вай, ба гумонам, ба шумо **бо** чаши бад нигоҳ мекард, - гуфт ӯ андак хичолат қашида (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1, 221). Наход боз ба чизи шумо **бо** чаши қач нигарам, хиёнат кунам? (А.Самадов.Қосаи давр, 131). Дар ботини Ситорамоҳ як ҷаҳон орзуо ҳаваси ҷавонӣ пайдо шуда, ба оянда **бо** чаши умед менигаристагӣ шуд (Б.Ғанӣ. Аз ҳар қалла як садо, 68). ... **бо** чаши ҳасад ба ман нигоҳ мекардагистанд (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 204).

Алоқамандии гунаҳои фразеологӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дар он зоҳир мегардад, ки ҳар як фразеологизми ба силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб дохилшаванда дар навбати худ гунаҳо дошта наметавонад. Аз мисолҳои боло қисми феълӣ воҳидҳои фразеологӣ ба вариатсия дучор шуда наметавонанд, ки ба тариқи зайл сурат мегардад: *назар кардан – нигоҳ кардан – нигаристан: бо чаши нек назар кардан – бо чаши нек нигоҳ кардан – бо чаши нек нигаристан*. Ҳатто чузъи якуми

он «чашм» низ баъзан ба вариатсия дучор шуда метавонад: *бо назари нек нигоҳ кардан.*

Ба ҳамин тарик, гунаҳои фразеологӣ ва воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳамчун ҳодисаҳои мустақили фразеологӣ байни ҳамдигар алоқаи ногурастанӣ доранд ва дар айни замон бо хусусиятҳои хоси худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

2.3. ОМИЛҲОИ ТАШАККУЛИ СЕМАНТИКАИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ

Дар воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ на фақат ҷузъҳои ивазшаванда, балки ҷузъҳои доимӣ низ баъзан ба тағйирот дучор шуда метавонанд. Албатта, дараҷаи устуворӣ ва ивазшавандани ин ҷузъҳо гуногун аст. Сабаби тағйир ёфтани қолаб, аз як тараф, ба иваз шудани ҷузъҳо вобаста бошад, аз тарафи дигар ба тағйир ёфтани заминаи образнокӣ воҳидҳои фразеологӣ вобастагӣ дорад. Масалан, ҳамон қолаби болоии **ба аспӣ чизе савор шудан** дар шаклҳои зерин дучор омада метавонад: **ба аспӣ андеша нишастан, ба аспӣ қаҳру ғазаб нишастан, дар болои аспӣ қаҳру ғазаб нишастан, лачоми аспӣ тамкинро доштан, аспӣ андешаро қамчин задан** ва ғайра:

Ў китф дар ҳам кашида, **ба аспӣ андеша нишаст** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 169), **Ба аспӣ ҷаҳлу ғазаб нишаста**, ҳамонро ҷавобашро гардонда адабашро меодам, вале ҳоло бошад, ман арзан барин наранҷидам (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,171). Аммо зан дар **болои аспӣ қаҳру ғазаб устувор менишаст** (У.Холиқов.Ёди дил, 116). Дарахтони пири фартут ҳаёле ки ба сукут рафта бошанд, **аспӣ андешаро қамчин зада**, ба дуродур мебурданд (М.Ҳочаев.Ростиро завол нест, 5). Гуё хатаре ба ман таҳдид мекарда бошад, таппиши дилам тез шуд, вале **лачоми аспӣ тамкинро саҳт доштам** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,159). – Хайр, ин пурсуҷуят барои чӣ? – ханӯз ҳам **аз аспӣ ҷаҳл нафуромада** пурсидам ман (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,177)

Муносибати байнихамдигарии ҷузъҳои фразеологизмҳо ба он далолат мекунад, ки онҳо тағйирёбиҳои ҳосил лексикӣ маъноиро аз сар мегузаронанд. Дар байни ҷузъҳои доимии ВФ-и ҳамқолаб ва ҷузъҳои ивазшаванда қонуниятҳои муайяни мавҷудият ва қорбурд амал мекунаанд. Чи хеле ки қайд карда шуд, дар натиҷаи ивазшавии ҷузъҳо воҳидҳои

гуногуни фразеологӣ ба вучуд омада метавонанд. Дар атрофи ин ё он қолаб аз 2 то 10-12 воҳидҳои фразеологӣ мутахид шуда метавонанд. Вале миқдори воҳидҳои фразеологӣ ба ин ё он гурӯҳ дохилшаванда ханӯз тавсифи пурраи онҳо буда наметавонад. Академик Виноградов В.В. қайд мекунад, ки «... миқдори ибораҳои, ки дар атрофи ин ё он маъноӣ вобастаи фразеологӣ гурӯҳбандӣ мешавад ва серияҳои ба худ хоси сарбастаро ташкил медиҳад, вобаста ба нури маъноӣ, барҷастагии моддию мафҳумии ин маъно, хусусияти ҷудошавандагии онҳо гуногун буда метавонад. Ғайр аз ин, дараҷаи зичӣ ва якҷоягии ибораҳо, хусусияти образнокӣ ва дар натиҷаи ин дараҷаи мустақил набудани ҷузъҳои каллимагии ибораҳо метавонанд хеле гуногун бошанд.» (33, 21).

Аз гуфтаҳои боло чунин бармеояд, ки ҷузъҳои ивазшаванда дар фразеологизмҳои ҳамқолаб хеле гуногунанд. Таҳлили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нишон медиҳад, ки миқдори чунин ҷузъҳо ҳар қадар зиёд бошад, дараҷаи устувории қолаби фразеологӣ ҳамон қадар суст мегардад. Дараҷаи нисбатан баланди устуворӣ одатан дар фразеологизмҳои ҳамқолабе мушоҳида мегардад, ки ҷузъҳои ивазшавандаи онҳо муносибати муродифӣ доранд ё ба як доираи муайяни семантикӣ дохиланд.

Нишондоди В.В.Виноградов дар бораи он ки дар мавридҳои ташаккули воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб қонуниятҳои дохилие амал мекунад, ки онҳо алоқаи каллимаҳоро дар доираи муайяни семантикӣ бо каллимаҳои дигар маҳдуд менамоянд ва дар натиҷа воҳидҳои фразеологӣ тавлид меёбанд, барои муайян намудани хусусияти алоқаи байни ҷузъҳои фразеологизмҳо аҳамияти калон доранд. Масалан, воҳидҳои фразеологӣ **дил бохтан, чон бохтан, чону дил бохтан**ро дида мебароем. Ҷузъи авали ин воҳидҳои фразеологӣ феъли (**чон, дил**) ҷузъи ивазшаванда ба шумор меравад. Саволе ба миён меояд, ки ғайр аз ҷузъҳои мазкур боз қадом хелҳои маъноӣ исмҳо бо феъли «бохтан» алоқаи маъноӣ зоҳир намуда, воҳидҳои фразеологӣ сохта метавонанд?

Оё дар байни чузъҳо қонуниятӣ муайяни семантикие вучуд дорад? Хусусияти чолиби калимаи **бохтан** дар он зоҳир мешавад, ки одатан бо узвҳои ифодакунандаи бадани инсон омада, воҳиди фразеологӣ сохтааст. Муносибати дохилии байни чузъҳо, таносуби басомади ин ё он гурӯҳи калимаҳо дар дохили воҳидҳои фразеологӣ – яке аз масъалаҳои душвори фразеология мебошад. Ба назар чунин мерасад, ки барои маҳдудшавии доираи истифодаи чузъҳо заминаи семантикие вучуд надорад. Вале мисолҳои забони тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки ин доираи басомад нисбатан маҳдуд аст. Ба ин маънӣ феъли **бохтан** дар забони тоҷикӣ асосан бо гурӯҳи муайяни калимаҳо, аниқтараш исмҳои ифодакунандаи узвҳои бадан омада, воҳидҳои фразеологӣ месозад: **дил бохтан, чон бохтан, сар бохтан** ва ғайра. Агар ба вазифаи чузъҳои ивазшавандаи қолаби мазкур хелҳои дигари исм оянд, дар он сурат ибораҳои озоди синтаксисӣ ҳосил мегарданд: **шатранҷ бохтан, бозиро бохтан, пул бохтан** ва ғайра.

Шояд аз ин сабаб бошад, Ю.А.Рубинчик ибораҳои аз рӯи қолабҳои муайян сохташудаи забони форсиро таҳлил карда истода, таъкид менамояд, ки азбаски дар ин гуна ибораҳо қонуниятӣ муайяне амал намекунанд, онҳо бо сабаби такрористеҳсолшавии худ ба ибораҳои муқаррарии фразеологӣ наздик мешаванд ва онҳоро дар хотир нигоҳ доштан лозим меояд (128, 67).

Масалан, феъли «**гирифтан**» дар забони тоҷикӣ бо доираи муайяни калимаҳо алоқаи маъноӣ зоҳир менамояд: **маош гирифтан, сабақ гирифтан, сари кореро гирифтан (ВФ), саҳт гирифтан (ВФ), сурат гирифтан, сурати дигар гирифтан (ВФ), уболи касеро гирифтан (ВФ), худро ба даст гирифтан (ВФ), худро қалон гирифтан (ВФ), худро даст гирифтан (ВФ), хуни касеро аз касе гирифтан (ВФ), чизеро ба дил гирифтан (ВФ), ғами чизе гирифтан(ВФ), қабат-қабат гӯш гирифтан (ВФ), қувват гирифтан (ВФ), ҳавои чизеро гирифтан (ВФ), ҳақ ба ҳақдор қарор гирифтан (ВФ), чазо гирифтан, чои касеро гирифтан (ВФ), чоии касеро бо**

пахта гирифтан (ВФ) ва ғайра. Чи хеле ки дида мешавад, доираи басомади калимаҳо бо феъли гирифтан хеле гуногун аст. Вале махдудияти вучуддоштаро ба назар нагирифтан, боиси нодуруст шаклгирии ибораҳо шуда метавонад. Масалан, дар ин силсила, фарз кардем, ба ҷои «сабақ гирифтан» «дарс гирифтан» гуфтанд чандон ҷоиз нест, гарчанде барои чунин махдудият гуё асосе вучуд надорад. Чанд мисол:

Падарам касам ёд мекунад, ки **сари бои лаънатиро мегирад** (Л.Саид. Пеш аз аз субҳ; ФИР,»2,38). Аз худи кон **сари ягон кореро мегирам** (Р.Ҷалил.Шӯроб; ФИР,»2,48)..Меҳоҳад, ки ба ҷустуҷуи кишлоки тиллоӣ барояд, аммо ту **сари роҳашро гирифтаӣ** (М.Миршакар. кишлоки тиллоӣ; ФИР,»2,57). Бинобар ин он бех, ки сари худро гирифта, аз ин диёр биравам (ФИР,»2,70). Зиндагӣ **сурати дигар гирифт**, Одамӣ ҳам зиндагӣ **аз сар гирифт** (М.Турсунзода. Ман аз Шарки озод; ФИР,»2,114). Чун Гулнор наёмад, пиндошт, ки вай бо роҳи дигаре **худро ба тегаи кӯҳ гирифтааст** (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР,2,308). Лекин ӯ худро **ба даст гирифта**, суханаширо давом дод (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР,»2,308). Худро **калон мегирифтед**, ҳеч касро назаратон намегирифт (С.Айнӣ.Дохунда; ФИР,2,308). – Золим! Падари маро ёфта дех. **Хуни ӯро аз ту мегирам** (А.Усмонов.Мубориза; ФИР,2,336). Вақте ки қарордоди кучида рафтани **шакли амалӣ гирифт**, ман ҳам эътирози худро баён кардам (Ҷ.Иқромӣ. Тори анкабут; ФИР,2,429).

Инкишофи маъноӣ калима бо таърихи пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ алоқаи ногусастанӣ дорад. Истеъмоли нав ва фардии калима пеш аз ҳама дар дохили воҳиди фразеологӣ шинохта мешавад. Ин далели он аст, ки калимаҳо дар дохили фразеологизмҳо маъноӣ нава пайдо карда метавонанд, ки аз маъноӣ озоди луғавии онҳо фарқ мекунад. Дар ин замина минбаъд маъноӣ вобастаи фразеологӣ, маъноӣ ғайриозод шахшуда менамояд. Масалан аз сабаби хеле серистеъмол будани калимаи «чашм» воҳидҳои зиёди фразеологӣро дучор омадан мумкин аст, ки

тобишҳои гуногуни маъноӣ, маъноӣ вобастаи фразеологӣ онро ифода мекунанд: **чашм ало кардан, чашм надоштан, чашми ақл кушодан, чашм сиёҳӣ задан, чашми касеро тарсондан, чашми касе мош барин кушода шудан, ба чашми касе хок пошидан, чашм андохтан, саропо чашм шудан, нури чашмон, чашм чор гардидан, бо чашми харидорӣ дидан, бо чашми душманӣ назар кардан, чашм канда шудан, чашм партофтан, чашм накандан ва ғайраҳо:**

Унсурӣ бо он қадар гуноҳони дахшатнок гунаҳкор карда шудани Фирдавсро **чашм надошт** (С.Улуғзода.Фирдавсӣ,203). **Чашму** рӯи Ҳасан **сиёҳӣ зад**, Ларза дар узвҳои он афтод (М.Турсунзода.Куллийёт,2,92). Дашномҳо, шаттаҳо, шапалокҳои Арбоб чунон **чашмашро тарсонда буд**, ки ёрои сар бардошта ба ӯ нигоҳ карданро надошт (С.Айнӣ.Одина, 13). **Чашми ақли** худ ба олам **чун кушод**, аз ҷафобинӣ ба дод омад, ба дод (М.Турсунзода.Куллийёт,2,123). –Ин кор ҳам хилофи қонун, **ба чашми давлат хок пошидан аст** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,324) Лекин ман ҳоло чунон кунам, ки **чашмаш мош барин кушода шавад** (Ф.Мухаммадиев. Асарҳои мунтахаб,1, 254). Ҳаққу ҳамсоҳое, ки ӯро диданд, метавонистанд ҳар хел гумон карда **ба тағи чашм гиранд** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум,70). Акнун раиси ҷамоа рӯзе аз мӯҳлат дер ояд, **чашми мардум дар раҳаш чор мегардад** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба,31). ... барои тадқиқи воқеа рамаро ба ҳоли худ гузошта, худ ба лаби ҷарӣ рафта ба поён **чашм андохт** (С.Айнӣ.Одина, 8). Бибиям мегуфтанд, ки агар духтар нағзу бадро озмуда, **чашми ақлаш кушода шавад**, шавҳар хуш карданаш мушқил мешавад (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,57) **Кушода чашмро чун шоҳкоса**, Занаширо таъна мезад он, хулоса (М.Турсунзода.Куллийёт,2, 22). ... мардум ҳама **саропо чашм шуданду** ба Восеъ дӯхта гардиданд (С.Улуғзода.Восеъ, 222). Ба модар **нури чашмон аст фарзанд**, Даванда реша дар ҷон аст, фарзанд (М.Турсунзода.Куллийёт,2, 8). Бечора муздурон ба ин иғвоҳо фирефта

шуда, **бо чашми душманӣ ба якдигарашон назар мекарданд** (С.Айнӣ.Дохунда, 45).

Гуфтаҳои болоиро чамъбаст намуда, хулоса кардан мумкин аст, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳамчун навъи махсуси маъноию сохтори фразеологизмҳо хусусиятҳои хоси худро молик мебошанд. Ин пеш аз ҳама бо он зоҳир мегардад, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо тобишҳои маъноии худ аз ҳамдигар фарқ карда, на фақат муносибатҳои муродифӣ, балки маъноҳои мустақил ва баъзан антонимиеро ифода карда метавонанд. Сониян, онҳо сохтори якхелаи грамматикӣ ва образҳои якхелаи фразеологӣ доранд. Мавҷудияти чузъҳои доимӣ ва ивазшаванда яке аз шартҳои муҳими ба як қолаб мутахид намудани воҳидҳои фразеологӣ мебошад.

**МУНОСИБАТИ ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ
БО ДИГАР КАТЕГОРИЯҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ**

Таҳлили маводи зиёди асарҳои адибони тоҷик нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ҳамчун далели системанокии фразеологияи тоҷик бо категорияҳои дигари он, хусусан, бо гунанокӣ, муродифот ва мутазодҳои фразеологӣ робитаи мустақам доранд.

Аксари забоншиносоне, ки аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудани фразеологизмхоро мавриди омӯзиш қарор додаанд, имконияти дар байни ин гуна воҳидҳои фразеологӣ мавҷуд будани муносибатҳои гуногуни лексикиро ҳамчун хусусияти муҳими онҳо нишон додаанд. Аз ҷумла, Т.П.Павленко менависад: «Амсиланокӣ дар фразеология ҳамчун умумияти нақшаи сохторӣ ва навъи сабабияти маъноӣ ҳангоми таносуби вазифовии ҷузъҳои лексикӣ дар қатори парадагматикии (муродифотӣ, гипонимӣ ва ғайра) фразеологизмҳо ё қатори мустақилияти воҳидҳо зоҳир мегардад» (117, 67).

Ҳангоми омӯзиши воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ба назар гирифтани муносибатҳои муродифӣ ва мутазодии байни воҳидҳои фразеологӣ, фарқ намудани қолаб аз сохторҳои воҳиди муайяни фразеологӣ зарур аст. Яке аз нишонаҳои хоси воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ин маҳдудияти доираи воҳидҳои фразеологии ба он дохилшаванда мебошад. Ин хусусият дар айни замон нишонаи фарқкунандаи ибораҳои озоди нутқ аз воҳидҳои фразеологӣ шуда метавонад. Аз рӯи сохторҳои муайян дар нутқи раво ибораҳои зиёди ба ҳам шабоҳатдошта сохта шуда метавонанд. Чунин хусусият дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ба назар намерасад ва доираи муносибатҳои лексикӣ маъноии онҳо нисбатан маҳдуд аст. Махлутшавии семантикии ҷузъҳо, дар шакли тайёр таҷдид шудани онҳо ва обурани хоси воҳиди бавучудомадаи фразеологӣ онро аз

калимабандии шабеҳи синтаксисӣ фарқ мекунонад. Сохтори чунин калимабандиро нигоҳ дошта, дар айни замон воҳиди нави бавучудодада бо як қатор хусусиятҳо, пеш аз ҳама, аз рӯи маъно аз воҳиди пешина фарқ мекунад. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **ангушти хайрат газидан, ангушти ҳасрат газидан, ангушти пушаймонӣ газидан** сохтор ва таркиби ба ҳам наздики чузъҳо мушоҳида мегардад, аммо аз рӯи маъно ин се воҳиди фразеологӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад:

Ёздаҳ моҳ пас модии куррае ба дунё овард, ки бо мардум бо диданаш **ангушти хайрат мегазиданд** (Баҳманёр.Аспи обӣ, 36). Бале, чи тавре ки дар афсонаҳо нақл мекунад, парӣ рафту фарзанди одам **ангушти ҳасрат газидан монд** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1,193) «Аз боло ҳазар»- гуфт худ ба худ Файзуллоев, ки **ангушти пушаймонӣ мегазид** (Р.Ҷалил.Гардиши фалак, 36).

Маъноии фразеологӣ мисолҳои мазкур на фақат қолабҳои ибораву чуилаҳои устуворро асоснок мекунад, балки дар доираи ин қолаб ба дигаргунӣ ва таҷдиди доимии шакли дучор омадани воҳидҳои фразеологӣ мусоидат мекунад. «Фарҳанги забони тоҷикӣ» гунаҳои мухталифи ин қолабро инъикос кардааст: **ангушт газидан, ангушти таассуф газидан, сари ангушти таҳайюр газидан, ангушт дар даҳон мондан, ангушти таачҷуб (таҳайюр) дар (ба) дандон будан (гирифтан, газидан),ангушти ғайрат ба дандон газидан, ангушт хоидан, сари ангушти надомат хоидан** ва ғайра (155, 70-71).

Чузъҳои ивазшавандаи ин қолаби фразеологӣ (*хайрат, ҳасрат, пушаймонӣ, таассуф, таачҷуб, надомат, таҳайюр*) аз рӯи маъноии худ калимаҳои ифодакунандаи ҳолатҳои гуногунии рӯҳии инсон мебошанд. Ба назар чунин мерасад, ки барои маҳдудшавии доираи истеъмоли чузъҳои ивазшавандаи ин қолаби фразеологизмҳо заминаи семантикӣ вучуд надорад ва ҳар як калимаи ифодакунандаи рӯҳияи ботинии инсон дар он воҳиди нави фразеологӣ сохта метавонад. Вале мисолҳои забони тоҷикӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки гарчанде чузъҳои ивазшаванда ба маъноии озоди лексикӣ худ меоянд, на ҳар гуна калимаҳо ин вазифаро

адо карда метавонанд. Дуруст аст, ки гӯянда дар асоси қолабҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ воҳиди нави фразеологӣ сохта метавонад, аммо вай на ҳама вақт мақоми фразеологӣ гирифта метавонад. Масалан, мо агар дар асоси қолаби болоӣ воҳидҳои фразеологии *ангушти қаҳр газидан*, *ангушти ҷаҳл газидан*ро ба таври сунъӣ созем, онҳо, албатта, қобили қабул шуда наметавонанд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар шакли рехта ва маъмули худ вучуд доранд ва меъёри ба доираи васеи истеъмол даромадани воҳиди нави фразеологӣ ин такрори мунтазам ва забонзад шудани он мебошад.

Маҳз ҳамин далелро ба назар гирифта, як гурӯҳ забоншиносон аз рӯи қолабҳои муайян сохта шудани фразеологизмҳоро қатъиян рад менамоянд. Масалан, муҳаққиқи рус Н.Н.Амосова қайд мекунад, ки фразеологизмҳо аз рӯи қолабҳои, ки ҳам таркиби ҷузъҳо ва ҳам маъноии ибораи аз рӯи он қолаб сохтшударо пешгӯӣ карда тавонанд, сохта шуда наметавонанд (10.14).

Тадқиқотгари дигар шаклгирии унсурҳои сохтори маъноии дар воҳиди фразеологӣ бавучудмадаро ғайриимкон аст, зеро ки ба ақидаи ӯ, пешгӯӣ намудани натиҷаи маъноии воҳидҳои фразеологӣ номумкин аст, ҳамчунин гуфтан мумкин нест, ки чаро баъзе ибораҳои озоди нутқ чараёни фразеологизатсияро аз сар гузаронида, ба воҳиди мустақили забон табдил меёбанду баъзеи дигарашон, гарчанде имконияти маъноии маҷозӣ гирифтани доранд, аз доираи фразеология берун мемонанд (177, 12). Ба ин маънӣ, дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайдо шудани ибораҳои фразеологии навӣ *гурги борондида*, *барги сабз* ва ғайраро чӣ тавр маънидод кардан мумкин аст?

В.Л.Архангелский, яке аз фразеологҳои маъруфи шӯравӣ, аз як тараф, мавҷудияти силсилаҳои (серияҳои) фразеологиро ҳамчун ҷузъиёти махсуси сохтори фразеологии забон таъкид намуда, алоқаи онҳоро бо қолабҳои фразеологӣ қайд менамояд, аз тарафи дигар менависад, ки он ақидае ки гуё қолабҳои фразеологӣ «моделҳои тавлтиддиҳанда» мебошанд, нодуруст аст. Гӯянда дар асоси қолаби додашуда воҳиди нави

фразеологӣ сохта наметавонад: дар доири фразеология мо дар қайди хукми анъана мемонем, ки дар натиҷаи он фразеологизмҳо нусхабардорӣ карда мешаванд, вале эҷод карда намешаванд (19, 7).

Дуруст аст, ки гӯянда дар асоси қолабҳои мавҷудаи забон воҳидҳои нави фразеологӣ сохта наметавонад, вале захираи фразеологии забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки воҳидҳои фразеологӣ дар ҷои хушқу холи не, балки дар заминаи сохтор ва маънои қолабҳои дар забон таърихан маъмулшуда ба вучуд меоянд.

Худи меъёри муайян намудани мафҳуми «қолаби фразеологӣ» гуногун шуда метавонад. Яе аз муҳаққиқони дигари ин соҳа дар асоси маводи забони немисӣ ҳангоми таҳлили хелҳои гуногуни қолабҳои фразеологӣ шаклҳои мухталифи онҳоро қайд менамояд (47, 65-68).

Аксар қолабҳои фразеологӣ дар заминаи қолабҳои маъмули синтаксисӣ ба вучуд омадаанд, ки дар натиҷа сохтори фразеологизмҳоро ҳамчун пайвастшавии калима-ҷузъҳо бидуни ба назар гирифтани хусусиятҳои маъноии онҳо инъикос менамоянд. Чунин қолабҳо ҳангоми омӯзиши хусусиятҳои морфологии ҷузъҳо ва муайян намудани навъи муносибатҳои синтаксисӣ, ки байни ҷузъҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ ҷой доранд, заруранд. Масалан, қолаби навъи «исм+фэъл», «исм + сифат», «исм + пешоянд + фэъл» ва ғайра. Ба ибораи дигар, ин қолабҳо инъикоси шакли грамматикӣ воҳидҳои фразеологӣ номидан мумкин аст.

Навъи дигари қолабҳои фразеологӣ муаллифи номбурда «қолабҳои мантикию маъноӣ» номида шудааст (47, 65-68. Навъҳои зерини ин гуна қолабҳо муқаррар карда шудаанд:

1. **Тазод (антитеза)** – шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ аз рӯи принсипи зиддияти байни ҷузъҳои таркибашон. Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологии навъи чун **ба мобайни обу оташ партофтан, сиёхро сафед гуфтан, аз об хушк баромадан** ва ғайра

Ин рафтору муомилаҳои Наталя ӯро **ба мобайни обу оташ партофт**, сарашро гич мекард (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки

холист, сах. 89) - Э... - гуфт тамасхуркунон Абдулло, - мебинам, ки ту аз ман ҳам донотар шуда, **аз об хушк баромадан** мехохӣ (Ҷ.Икромӣ. Асарҳои мунтахаб, 1, сах. 248) Онҳо ҳам бало ба пасаш гуфта, мувофиқи хоҳиши муфаттиш **сиёхро сафед гуфтаанд** (С.Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 81)

2. **Муқоиса** – шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси монандкунии яке аломатҳо бо дигараш. Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеолгии навъи мисли хас оташ гирифта, мисли мурғи посӯхта, мум барин мулоим шудан, мисли панҷ ангушти худ доништан, аз бом тароша афтодагӣ барин, мурғи посӯхта барин, муру малах барин ва ғайра:

... дар ин маврид **мисли хас якбора оташ гирифта**, бо ранги паридаву нигоҳи таҳдидомез ба хучум мегузашт.. (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 62) Сифат чун тамоми модарони он замон аз ин аскарگیری дилхуну ваҳшатзада **мисли мурғи посӯхта** ҷойи нишаст намеёфт (А.Самад. Гардиши девбод, сах. 71)Ин ҷойҳоро **мисли панҷ ангушти худ нағз медонам** (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах. 333) Ҳамин вақт аз бом тароша афтодагӣ барин, ногоҳ Азиз лукма партофт. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 46) Вай **мурғи посӯхта барин** аз хона ба кӯчаю аз кӯча ба хона медавид, чашм ба роҳи теппа медӯхт. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах.149) Дар ҳақиқат **дар як мижа задан** аз кучо бағали кучро одамон **муру малах барин** зер карданд (Ф.Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист, сах.16) ... аз ин ғалабаи худ **нӯги нохун барин** ҳам хурсанд набудам... (П.Толис. Куллиёт, Ҷ. 2, сах. 185)

3. **Муболиға (гипербола)** – шаклгирии сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси муболиғаи аз ҳад зиёди ин ё он хусусият: **ба пӯсти худ нағунчидан**, **аз паша фил сохтан**, **сояи касеро аз девор тарошидан**, **бо нӯги сӯзан дег чушондан**, **мушт ба дирафш задан** ва ғайра.

Аверченко **ба пӯсти худ намеғунчиду** ба нӯги пояш истода аз лабу рӯям бӯса мекард (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 247) Сайронбӣ баъзан шикоят мекард, ки воҳимачиҳо «**аз пашша фил месозанд**». (А. Баҳорӣ. Ду моҳи

пурмағал, сах. 79) Мӯйсафедону пиразанони маҳалла, ки пеш **сояи Султоналихонро аз девор метарошиданд...**(П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах. 112) ... модарат бошад, як муштипар зан, **ба нӯги сӯзан дег мечӯшонад** (П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах.113)

4. **Иғроқ** - шаклгирии сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси аз будаи кам ё зиёд нишон додани ин ё он хусусият: **аз бинияш гириӣ, чонаш мебарояд, пӯсту устухон шудан, линги касеро аз осмон овардан, аз савлати касе оби хуми Намангон ях кардан, осмонро ба сар бардоштан** ва ғайра.

Шохбози Ёлдор полвон имрӯз **линги** ҳамаи паҳлавонҳои Хуҷанду Қистакӯз, Унҷию Ёваро **аз осмон овард**. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 48), Се пул ба кеса нею такаббур бар осмон гуфтагӣ ин дарсҳоро надониста доим дар синф шарманда мешуду боз худро калон мегирифт, **аз савлаташ оби хуми Намангон ях мекард**. (А. Баҳорӣ. Ду моҳи пурмағал, сах. 65) Одамони калон дар андак кор дод гуфта **осмонро ба сарашон мебардоранд**, додашонро ба ҳар кучо мешунавонанд.... (С. Айнӣ. Дохунда, сах. 83)

5. **Бемантикӣ (алогизм)** - шаклгирии сохтори образнокии воҳидҳои фразеологӣ дар асоси тасвирҳои ғайривоқеӣ: *ба гап ҷома пӯшондан, обро лой карда моҳӣ гирифтанд, ду пои худро дар бағал гирифтанд, ба миёни гап лағад задан, аз як гиребон сар баровардан* ва ғайра.

Ҳасан **обро лой карда, моҳӣ мегирам** гуфта, фиреб мехӯрад (Ҷалил. Шӯроб, сах. 136) **Ба гап ҷунон ҷома мепӯшонд**, ки гиребонамро меқапидам (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 252) Вай дар ҳамин ҷо ҳам худашро гум накарда, «**ба миёни гап лағад назан, вай дарёи дигар аст, ука**»- гӯён нақлашро давом додан гирифт (П. Толис. Куллиёт. Ҷ.2, сах. 191) Мо аз Шӯроб Александрову ҳамкоронашро. ҳама муттафиқ шуда, аз як гиребон сар бароварда, зада пеш кардем. (Р. Ҷалил. Шӯроб, сах. 60)

Навъи дигари чунин қолабҳоро қолаби асосноккунӣ (мотиватсионӣ) номидаанд (47,67). Ин гуна қолабҳо умумияти маъно ва маъноии аслии як зумра воҳидҳои фразеологиро инъикос мекунанд. Дар

айни замон нишонаи умумии асосноккунии инвариант ба таври фардӣ дар ҳар як фразеологизм зоҳир шуда метавонад. Хусусиятҳои фардии образи фразеологӣ дар сохтор ва гуногунрангии ҷузъҳои воҳидҳои фразеологии мухталиф зоҳир мегардад. Чунончӣ, образи **ба аспи чизе савор шудан** дар забони тоҷикӣ шаклҳои гуногуни зухуроти худро дорад: **ба аспи ҷаҳл нишастан, дар болои аспи қаҳру ғазаб нишастан, аспи андешаро қамчин задан, аспи ҳаёлро маҳмез задан, аз аспи ҷаҳл фуромадан, лачоми аспи суханро кашидан:**

Аммо зан дар болои аспи қаҳру ғазаб устувор менишаст (У.Холиқов.Ёди дил, 116). Ҳар кадоми мо дар олами худ **аспи ҳаёлро маҳмез мезадем** (М.Бобочонов. Боғи умед, 186). Дарахтони пири фартут ҳаёле ки ба сукут рафта бошанд, **аспи андешаро қамчин зада ба дуродур мебурданд** (М.Хочаев.Ростиро завол нест,6) Вай бошад «гапатон рост» гуфт ва андаке **аз аспи ҷаҳл фуромад** (М.Бобочонов. Боғи умед, 89). Фардо чун туро ба назди падар баранд, мӯҳри сукут ба лаб неҳ ва **личоми аспи сухан кашида дору** рикоби хомӯшӣ кушода ва дар ҷавоби ҳеч суол шурӯъ мақуну чизе мағӯ (Захирии Самарқандӣ.Синбоднома. Тазкираи адабиёти бачагон,3,113).

Шояд ҳамин гуногунрангии сохтори воҳидҳои фразеологӣ, ихтисоршавии таркиби ҷузъҳои онҳо боиси он гардида бошад, ки дар як қатор воҳидҳои фразеологӣ хирашавии образҳо ба вучуд омадааст. Воҳидҳои фразеологӣ дар тӯли инкишофи забони адабии тоҷик гоҳо то андозае шакли аввалаи худро тағйир медиҳанд, ки муайян намудани образи дар заминаи воҳидҳои фразеологӣ ҳобида душвор мегардад. Дар қисме аз воҳидҳои фразеологӣ аз қолаби аввалаи худ дуршавии онҳо мушоҳида гардад ҳам, бо вучуди ин ҳангоми таҳлили ҷузъҳои дохилӣ барқарор намудани шакли аввалаи онҳо имконпазир аст, зеро дар забони адабии ҳозираи тоҷик шакли пурраи онҳо ҳам дар доираи истеъмол аст: **аз ҷаҳл фуромадан – аз аспи ҷаҳл фуромадан, ба ҳаёл фуру рафтан – ба дарёи ҳаёл фуру рафтан** ва ғайра

Раис ба часорати Роза қоил шуда, аз **чаҳл фуромад** (Ю.Акобиров.Қиссаҳои ҷавонии ман,24). Насиҳат карда, аз **аспи чаҳлаш фурувардам** (М.Бобочонов.Асири ҳафтум, 95). ... сипас бо роҳи бозомадаш қафо гашта ба **хаёл фуру меравад** ((М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,192). **Ӯ** акнун хушҳолона дар дилаш «баъд ҷӣ мешавад, баъд ҷӣ» гуфта дар болои зин ҷуссаашро ба бори пой росташ вазн дода, боз ҳам ба **дарёи хаёлҳо фуру рафт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,148) Вай дар давоми шуғлаш гоҳ ба **андеша фуру мерафт**, гоҳ бо аломати афсӯс сари сермӯяшро меҷунбонд (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2,5) Баъд беихтиёр лаби поёнашро бо дандонҳои боқимондааш молиш дода ҳамон замон ба **олами андешаҳои фуру мерафт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно, 60).

Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб то андозае характери нисбӣ доранд. Қисме аз воҳидҳои фразеологӣ бо шакли сохтори маъноии худ дар системаи фразеологияи забони адабии ҳозираи тоҷик воҳиди фразеологӣ шабеҳи худро надоранд. Сабаби чунин ҳодисаҳо дар каммаҳсулии образи дар заминаи воҳиди фразеологӣ ҳобида, дар хирашавии образ ва тасаввуроти имрӯза мувофиқат накардани он ва ба архаизм табдил ёфтани воҳиди фразеологӣ дидан мумкин аст (43, 67-68).

Ба ин тариқ, анвои сохтори воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб гуногун аст, вале ҳақиқати бебаҳс он аст, ки ҳангоми муайян кардани фразеологизмҳои ҳамқолаб сохтори онҳо бояд ба мадди аввал гузошта шавад. Аз ин рӯ, воҳидҳои фразеологӣ, ки ҳатто маъноҳои ба ҳам наздикро ифода мекунанд, вале сохтори гуногун доранд, ҳамқолаб шуморида намешаванд (27.45). Масалан, дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ **чаҳм аз дунё пушидан, ба аспӣ ҷӯбин савор шудан, бандагиро ба ҷо овардан** ва ғайраро бо вучуди наздикии маънояшон ҳамқолаб гуфтан мумкин нест.

Ҳангоми таҳлили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва муайян намудани муносибати онҳо бо муродифот, гунанокӣ ва мутақобилҳои фразеологӣ дар баробари сохтор маъноии воҳидҳои фразеологӣ низ аҳамияти калон пайдо мекунад. Азбаски дар воҳидҳои фразеологӣ

хамқолаб чузъҳои ивазшаванда маънои нисбатан озоди луғавӣ доранд, муносибати чузъҳои байни силсилаи воҳидҳои фразеологии хамқолаб маҳз ба онҳо вобастагӣ дорад. Одатан, чузъҳои ивазшаванда аз нуқтаи назари маънояшон калимаҳои ба гурӯҳҳои муайяни мавзӯӣ таалуқ дошта мебошанд. Агар доираи ин муносибатҳо нисбатан васеътар бошад, он гоҳ воҳидҳои фразеологии хамқолаб аз марзи муродифҳо берун мемонанд. Дар ҳуди ҳамон як силсилаи воҳидҳои фразеологии хамқолаб мо метавонем гунаҳо, муродифҳо ва ҳатто мутақобилҳои фразеологиро мушоҳида намоем. Масалан, Дар силсилаи воҳидҳои фразеологии **бо чашми бад нигаристан, бо чашми нафрат нигаристан, бо чашми эҳтиром нигаристан, бо чашми ибрат нигаристан** ва ғайраҳо.

... дасташ қач бошад, ба зану фарзанди мардум **бо чашми бад нигоҳ кунад**, он вақт ҳар чӣ қор қарда метавонад (Ҷ.Иқромӣ. Духтари оташ, сах. 505) Ба муҳаббати беғуборашон **бо чашми ҳавас менигаристанд** ва аз чуфти хеле муносиб буданашон ҳасад мебурданд (С.Начимӣ. Қиёфатулбашар, сах. 132)

Чузъҳои ивазшаванда (бад, нафрат, эҳтиром, ибрат) доираи васеи муносибатҳои луғавӣ доранд, вале сарфи назар аз ин онҳоро ба як гурӯҳи муайян (калимаҳои муҷарради ифодагари ҳолатҳои мухталифи рӯҳии инсон) муттаҳид намудан мумкин аст.

3.1. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА МУРОДИФОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Яке аз воситаҳои муҳими маъноию услубии воҳидҳои фразеологӣ муносибати муродии онҳо мебошад. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологӣ на фақат бо калимаҳо, масалан мурғи посӯхта – бекарор, дасту по гум кардан – саросема шудан, гули сари сабад – азиз, мӯътабар, хамчунин байни хамдигар муносибати муродифӣ зоҳир карда метавонанд. Чунин муносибати байни воҳидҳои фразеологӣ муродифот ё синонимҳои фразеологӣ номида мешавад (ниг. 6; 7; 96; 179; 193).

Ба ин нисбат ду ва зиёда воҳиди фразеологӣ аз бобати маъно ба ҳам наздик ва сохти якхеладошта, ки бо обуранги бадеӣ ва мавқеи истеъмол аз ҳам фарқ мекунанд, синонимҳои фразеологӣ номида мешаванд (91.55).

Муродифоти фразеологизмҳо хусусиятҳои фарқкунандаи худро доранд. Бинобар ин муродифҳои фразеологӣ аз муродифҳои лексикӣ бо баъзе нишонаҳои хоси худ фарқ мекунанд. Одатан, калимаҳое, ки муродифи воҳидҳои фразеологӣ мешаванд, мафҳуми умумии онҳоро дар бар гирифта, якҷанд воҳиди фразеологиро ба як силсилаи синонимӣ муттаҳид менамоянд. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологӣ **гул-гул шукуфта, қабат-қабат гӯшт гирифта, ба курта нағунчидан, сари касе ба осмон расид, дар чашмони касе оташаки шодӣ барқ зад:**

Расул-бобо **гул-гул шукуфта** хандид (Б.Насриддинов. Модарамчону дилам,33). -Аз даму нафасатон гардам, **курта-курта гӯшт мегирифт** баззоз, - каминаи камтарин ба хизмат ҳамеша тайёр (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1, 201). Хосият-таранг ба дараҷае мамнун шуд, ки **дар куртааш намеғунчид** (Б.Ортиқов.Ҳирси дунё,34). Савганд ба муқаддасоти олам, ки агар дар мунозира вай ғолиб барояд ҳам, ман **қабат-қабат гӯшт мегирифтам** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб,1, 425). –Аз кор ариза дода рафтанишонро шунида, ба худо, **сарам ба осмон расид**, - гуфт Ашур

аз район бо телефон (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо, 70). **Дар чашмонаш оташаки шодӣ барқ мезад**, дар лабонаш табассум... (Ҷ.Икромӣ.Дувоздах дарвозаи Бухоро, 213).

Маъноии луғавии муродифи яккалимагӣ, ки фразеологизмҳои мазкурро ба як силсила муттаҳид кардааст, мафҳуми хурсандӣ аст. Дар назар бояд дошт, ки бо вучуди ифодаи ин маъноии умумӣ фразеологизмҳои мавриди назар онро аз тарафҳои гуногун, бо тобишҳои хоси маъноӣ пурра намуда, бо услубиёти хоси худ аз ҳам тафовут доранд. Аз ҷумла, агар воҳиди фразеологии **гул-гул шукуфтан** семантикаи «хурсанд шудан»-ро дар тасвири рӯҳияи одамон бо тобиши маъноии мусбат ифода кунад, **ба пӯст нагунчидан**, **ба курта нагунчидан** то андозае тобиши маъноии манфӣ дошта, маъноии мавриди назарро бо оҳанги кинояю муболиға ифода намуда, нисбатан оҳанги дурушти ифода доранд (89.149). Воҳиди фразеологии **сари касе ба осмон расид** тобиши маъноии иловагии «аз чизе ифтихор кардан»-ро низ фаҳмонда метавонад. Дар аксари мавридҳо дар матн онҳоро ба ҷойи якдигар истифода бурдан ҷоиз нест, зеро ба назар нагирифтани хусусиятҳо ва тобишҳои услубии воҳиди фразеологӣ маъно ва мантиқи онро халалдор менамояд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими муродифоти фразеологӣ – ин сохтори якхелаи онҳо мебошад. Лекин ин хусусиятро ба дараҷаи мутлақ бардоштан нодуруст аст. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологии муродифӣ низ вомахӯранд, ки сохтори гуногун доранд.

Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб низ чун муродифҳои фразеологӣ бо айнияти сохтори худ фарқ мекунанд. Масалан дар воҳидҳои фразеологии **ба аспӣ чаҳл савор шудан**, **ба аспӣ қаҳр савор шудан**, **ба аспӣ ғазаб савор шудан** на фақат умумияти сохтор, балки умумияти маъно ва таркиби лексии ба ҳам наздики ҷузъҳо ва образҳои якхела мушоҳида карда мешавад:

Вай **ба аспӣ қаҳру ситеза савор шуд**. Хост ба шариконаш нишон диҳад, ки соҳибхитӣ аст ва аз Восеъ наметарсад (С.Улуғзода. Восеъ, сах. 262)

Ҳолиё бар ҳар гуна иғвоҳо кашида шуда, **ба аспи чаҳл савор шудаанд**. Гапи шайтонро гӯш мекунанду гапи раҳмонро не (И.Файзулло. Кӯҳи панҷум, сах. 92) Ағния Астафевна як-ду дақиқа моту маҳбут шуда монд ва боз ҳамин ки **ба аспи қаҳр савор шуд**, бо овози дахшатнок хитоб кард (Ф.Ниёзӣ.Ҳар беша гумон мабар, ки холист,254).

Ин се воҳиди фразеологӣ дар айни замон муродифи якдигар мебошанд, зеро чузъҳои ивазшавандаи онҳо (чаҳл, қаҳр, ғазаб) бо ҳам хусусияти муродифӣ зоҳир менамоянд. Аз ин ҷо чунин хусусияти воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби муродифӣ бармеояд, ки агар дигар силсилаи муродифҳои фразеологӣ дар заминаи образҳои гуногун сохта шаванд, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби муродифӣ, баръакс образҳои якхела доранд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бо муродифҳои фразеологӣ то андозае саҳт марбутанд, ки баъзе забоншиносон фразеологизмҳои аз рӯи як қолаб сохташударо қатори синонимӣ номидаанд (50;113).

Бо вучуди он ки байни воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ва муродифҳои фразеологӣ аломатҳои умумиро мушоҳида намудан мумкин аст, аз ҳам фарқ кардани онҳо зарур аст. Пеш аз ҳама, доираи маъноии воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нисбат ба муродифҳои фразеологӣ васеътар аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ ба чуз се воҳиди фразеологӣ дар боло номбурда, ки бо ҳам муносибати муродифӣ доранд, боз воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби **ба аспи хаёл савор шудан, ба аспи ситеза савор шудан, ба аспи такаббур савор шудан, ба аспи чӯбин савор шудан, ба аспи мансаб савор шудан** ва ғайра мавҷуданд, ки мо онҳоро муродифи якдигар гуфта наметавонем. Тараққиёти силсилаи муродифҳо, пеш аз ҳама ба дигаргунии асоси образнокии фразеологизмҳо вобаста мебошад, ки ин хусусият дар айни замон раванди синонимизатсияи ибораҳои фразеологиро аз муродифоти калимаҳо фарқ мекунонад (6,135).

Аз гуфтаҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки нишонаи фарқкунандаро дар системаи образнокии воҳидҳои фразеологӣ

муродифӣ чустучӯ бояд намуд. Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб, чи хеле ки маълум аст, системаи якхелаи образнокӣ мушоҳида карда мешавад, аммо дар муродифҳои фразеологӣ бошад, образҳои гуногун ба назар мерсанд. Масалан, ба системаи образнокии силсилаи воҳидҳои фразеологие, ки маънои «мурдан»-ро ифода мекунанд, тавачҷӯх менамоем: **қолаб тихӣ кардан, аз дунё чашм пӯшидан, ба аспӣ чӯбин савор шудан, бандагиро ба чо овардан, қазо кардан, тосу кӯзаи зиндагиро ғундоштан** ва ғайра:

Аз он чо як китоби дуо ҳам оварда буданд, ки дар вақти **аз дунё чашм пӯшидани** ба ман доданд (С.Айнӣ,Одина,85). Бечора, тамом аз хол рафта қариб буд, ки **қолаб тихӣ кунад** (С.Улуғзода.Восеъ, 9). Агар ин нигоҳ намешуд, вай кайҳо **тосу кӯзаи зиндагиашро ғундошта буд...** (Ҷ.Иқромӣ.Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро, 187). ...Пагоҳ-фардо **ба аспӣ чӯбин савор мешавию** кор тамом, вассалом (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб,1, 205).

Мисолҳои боло на фақат ба образҳои гуногуни воҳидҳои фразеологӣ, ҳамчунин ба обуранги мухталифи услубии онҳо далолат мекунанд.

Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб на фақат образҳои якхела, балки сохтор ва маънои ба ҳам наздик низ доранд. Ин воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи тағйирёбӣ ё ивазшавии яке аз ҷузъҳои таркибиашон сохта мешаванд. Аз ин сабаб муносибати муродифӣ маҳз дар байни ҳамин ҷузъҳои ивазшаванда мушоҳида мегардад. Масалан, калимаҳои *дунё, ҷаҳон, олам* муродифӣ ҳамдигар мебошанд. Онҳо ҳамчун ҷузъи ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб барои ифодаи семантикаи мафҳумии «мурдан» омада, силсилаи воҳидҳои фразеологии **аз дунё чашм пӯшидан, аз олам чашм пӯшидан, аз ҷаҳон чашм пӯшиданро** ба вучуд меоваранд. Образҳои якхела, обуранги услубию маъноии ба ҳам наздики онҳо имконият медиҳад, ки дар матн ба осонӣ ба ҷои якдигар кор фармуда шаванд:

Вале афсӯс, сад афсӯс, ки Аҳмад-пахлавон бевакту соат **аз ҷаҳон ҷашм пӯшид** (Ҷ.Икромӣ.Духтари оташ, 67). Факат як-ду рӯз беморӣ кашиду **аз дунё ҷашм пӯшид** (Ҷ.Икромӣ.Хатлон, 34). Падарашон баъди ҷанг дар ҳамин ҳавлӣ **аз олам ҷашм пӯшидааст** (Ф.Муҳаммадиев, Асарҳои мунтахаб,1, 417).

Қайд кардан лозим аст, ки ба ин ё он силсилаи муродифҳо воҳидҳои зиёди фразеологӣ муттаҳид шуда метавонанд, ки мавқеи истемол, системаи образнокӣ ва ҳатто таркиби лексии гуногун доранд. Ҳамаи ин воҳидҳои фразеологиро фақат маъноӣ ба ҳам наздикашон ба як силсила муттаҳид карда метавонад.

Дар воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб тобишҳои хоси маъноӣ ба назар мерасанд. Гарчанде таркиби лексии ин гуна воҳидҳои фразеологӣ танҳо андаке тағйиротҳои ҷузъӣ доранд, муносибати лексии байни онҳо аз доираи муродифҳо берун баромад метавонад. Масалан, дар воҳидҳои фразеологии **ба дили касе ваҳм андохтан, ба дили касе шубҳа андохтан, ба дили касе оташ андохтан** ҷузъҳои ивазшавандаи ин силсила байни ҳамдигар муносибати муродифӣ надоранд. Маъноӣ хоси чунин воҳидҳои фразеологӣ ба ҳамин ҷузъҳо вобастагӣ дорад:

Ҳама тараф чунон соқит, чунон ором буд, ки **ба дили** одами ба ин гуна сукунат одат накарда **ваҳм меандохт** (Р.Ҷалил.Асарҳои мунтахаб,1, 122). Аммо тадричан Кабир аз ҳаддаш мегузашту **ба дили духтар шубҳа меандохт** (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд, 78). Нақорачӣ «чорпо»-ро гаштаю баргашта сағ гуфта **ба дили сурнайчӣ шубҳа меандохт** (Р.Амонов.Дар нимароҳи умр, 210). Ана ҳамин овоза **ба дили** сардорамон Низом Баротович **оташ андохт** (Б.Ғанӣ. Аз ҳар калла як садо,32).

Муносибати муродифии ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб хусусиятҳои хоси худро доранд. Азбаски чунин ҷузъҳо раванди пурраи фразеологизатсияро аз сар нагузарондаанд, абстраксияшавӣ ва маъноӣ вобастаи фразеологӣ дар онҳо қариб мушоҳида намешавад, ифодаи онҳоро баъзан бо муродифҳои иваз кардан мумкин аст. Лекин аз ин ҷо чунин хулоса баровардан лозим

нест, ки чузъҳои ивазшаванда дар дохили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб фақат маънои озоди лексикӣ доранд ва донишмандони маъноӣ ин гуна калимаҳо барои муайян кардани маъноӣ умумӣ воҳиди фразеологӣ кифоя аст. Дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб чузъҳоеро низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо маъноӣ маҷозӣ ё вобастаи фразеологӣ доранд ва маъноӣ воҳиди фразеологӣ аз ҷамъи маъноӣ лексикӣ чузъҳои таркиби он вобаста нест. Масалан, аз воҳидҳои фразеологӣ дар боло номбурда чузъи «оташ» дар таркиби воҳиди фразеологӣ **ба дили касе оташ андохтан** ба маъноӣ вобастаи фразеологӣ омадааст.

Баъзан дар дохили воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби муродифӣ калима-чузъҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки аслан муродифӣ ҳамдигар нестанд, лекин дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ бо тобишҳои нави маъноӣ худ муносибати муродифӣ пайдо намудаанд. Масалан, дар воҳидҳои фразеологӣ **ба чашми касе хоб меҳмон нашуд** ва **ба чашми касе хоб ҳамсоғӣ накард** чунин муносибатро байни чузъҳои «меҳмон нашудан» - «ҳамсоғӣ накардан» мушоҳида намудан мумкин аст, ки ҳар ду фразеологизм маъноӣ «хоби касе набурд»-ро ифода мекунанд:

То як поси шаб **ба чашми Ҳалим хоб меҳмон нашуд** (А.Самадов. Аспи бобом, 124). Он рӯз ба рӯйи кат афтидан баробар хобаш бурд, вале ҳоло баръакс **хоб ба чашмонаш ҳамсоғӣ накард** (У.Кӯҳзод. Роҳи паси ағба, 147).

Дигар намудани асоси образнокӣ ибора ба пайдоиши воҳиди нави фразеологӣ мурғи хоб аз чашми касе парид сабаб шудааст:

Аммо акнун **мурғи хоб аз чашмонам парид рафт** (М.Бобочонов. Асири ҳафтум, 249).

Синонимиявии фразеологизмҳо аз воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ҳам аз рӯйи сохтор, ҳам аз рӯйи маъно ва ҳам аз рӯйи системаи образхояшон фарқ мекунад. Сохторҳои гуногун ва образҳои мухталиф дар муродифҳои фразеологӣ барои ифодаи маъноҳои ба ҳам наздик хизмат мекунанд. Масалан, семантикаи «хомӯш шудан» бо воҳидҳои

зерини фразеологӣ ифода шуда метавонад: **лаб фурӯ бастан, мӯҳри хомӯшӣ бар лаб задан, ба даҳон қулфи хомӯшӣ овехтан:**

Муҳаммад гумон кард, ки чавонҳо аз ӯ шарм дошта, **лаб фурӯ бастаанд**, аммо вай барои чӣ хомӯш аст? (У.Холиқов.Ёди дил, 8). Ғелзадаҳо нимхез мешаванду дулобкорон **мӯҳри хомӯшӣ бар лаб мезананд** (Қурбон Алӣ.Нимароҳ, 138). Ҳар ду чанд муддат **ба даҳон қулфи хомӯшӣ овехтем** (М.Бобочонов. Боғи умед, 73).

Дар забони адабиёти классикӣ барои ифодаи ин маъно воҳидҳои фразеологӣ гуногун истифода бурда мешуданд, ки қисме аз онҳо бо андаке тағйироти шаклӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ истифода бурда мешавад: **мӯҳр дар даҳон будан, мӯҳри хомӯшӣ бар лаб ниҳодан, мӯҳр бар лаб доштан, мӯҳр дар забон будан, забон бастан:**

...ҳамагӣ дар ҳузураш **мӯҳр дар даҳон** ва гунгзабон будандӣ (Садри Зиё). Сангпушт гуфт:..Албатта **мӯҳри хомӯшӣ бар лаб ниҳода**, муарризи ҷавоби ҳеҷ офаридае нахоҳам шуд (Анвори Сухайлӣ). Ба ранге кард васлат ном таҳрир, Ки аз вай **мӯҳр бар лаб дошт** тақрир (Ҳозик). Ба сони савсан гар даҳ забон шавад Ҳофиз, Чу ғунча пеши туаш **мӯҳр бар забон бошад** (Ҳофиз). **Забон бастам**, кушоди дил зи сад чониб дару ноомад, Назар пушидам, аз пеши назар бархост хоилҳо (112. 813).

Аз мисолҳои боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки муродифҳои фразеологӣ барои мӯҷазу рехта ифода намудани фикр ва тобишҳои гуногуни маъноӣ кӯмак мерасонанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ба ин маънӣ, барои бой гардонидни захираи фразеологӣ забони тоҷикӣ мусоидат мекунанд.

3.2. ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ҲАМҚОЛАБ ВА МУТАЗОДОТИ ФРАЗЕОЛОГӢ

Чи хеле ки қайд кардем, воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб бо ҳодисаҳои гуногуни фразеологӣ, аз ҷумла, гунанокӣ, муродифот ва мутаазодоти фразеологӣ алоқаманд аст. Ҳодисаи антонимия ё мутаазодот дар фразеология, аз як тараф ба маънои дохили худӣ ҳамон як воҳиди фразеологӣ ва аз тарафи дигар ба муносибати лексикӣ ин ё он фразеологизм бо дигар воҳидҳои фразеологӣ вобастагӣ дорад. «Ба ҳам зидшавии маъноҳои ҷудогонаи худӣ ҳамон як воҳиди фразеологӣ ё ин ки ду ва зиёда ифодаҳои рехтаи гуногун ҳодисаи антонимияи фразеологиро ба вуҷуд меорад» (91,86).

Ба ҳам зидшавии маъноҳои мухталифи худӣ ҳамон як воҳиди фразеологӣ одатан дар воҳидҳои фразеологӣ сермаъно мушоҳида карда мешавад. Воҳидҳои фразеологӣ сермаъно ду ва зиёда тобишҳои маъноиро ифода мекунанд, ки дар байни ин тобишҳо муносибатҳои гуногун ҷой дошта метавонанд. Дар ин муносибатҳои лексикӣ на фақат тобишҳои маъноии мустақил, муродифӣ, балки комилан ба ҳам зиддро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Ба ҳам зидшавии маънои худӣ ҳамон як фразеологизм хеле кам ба назар мерасад, зеро дар воҳидҳои фразеологӣ сермаъно чун дар калимаҳои озоди лексикӣ муносибати маъноӣ ва алоқамандии маъноҳои ҷудогона нигоҳ дошта мешавад.

Қисми асосии мутаазодҳои фразеологӣ забони тоҷикиро воҳидҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо аз ҷиҳати сохт, системаи образнокӣ гуногун буда, бо маънои яқлухти худ ба ҳам муқобил гузошта мешаванд. Мисолҳои забони тоҷикӣ имконият медиҳанд, ки чунин мутаазодҳои фразеологӣ аз рӯи сохтору маъно ба ду гурӯҳ тақсим карда шаванд:

1. Мутаазодҳои фразеологӣ лексикӣ грамматикӣ.
2. Мутаазодҳои фразеологӣ лексикӣ маъноӣ.

Воҳидҳои фразеологӣи гурӯҳи аввал аз рӯи сохти синтаксисӣ ва таркиби лексикӣи ҷузъҳои дохилиашон ба ҳамдигар наздикӣ доранд. Зидмаъноӣ дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ бо роҳи иваз шудан ё ба тағйирот дучор омадани як ё якчанд ҷузъ ба вучуд меояд. Барои шаклгирии мутазодҳои фразеологӣи гурӯҳи аввал ҷузъҳои ивазшаванда роҳи калон мебаранд. Онҳо калима-ҷузъҳои, ки аз рӯи маъноӣ озоди лексикӣи худ мафҳумҳои зидмаъноӣро ифода мекунанд. Масалан, силсилаи воҳидҳои фразеологӣи **риштаи суҳанро ба даст гирифт** – **риштаи суҳанро гум кардан**; **мӯҳри хомӯшӣ бар лаб задан** – **мӯҳри хомӯшӣ аз лаб бардоштан**; **ба аспӣ ҷаҳл савор шудан** – **аз аспӣ ҷаҳл фурумадан**; **оташи ғзаби касе аланга гирифт** – **оташи ғзаби касе паст шуд**; **гапӣ касеро ба замин задан** – **гапӣ касеро ба замин нагузоштан** ва ғайраҳо:

- Александр Иванович рост меғӯянд, - аз нав **риштаи суҳанро ба даст гирифт** Сангин Одинаев (Ҳ.Аскар.Ашки сари миҷгон,119). Исрофилзода баъзан бо ҷасорат ягон ҷумларо аз ёд гуфтани мешуд ва аз консепташ ҷудо шуда ба тарафи тиреза ду-се қадам мемонд, аммо **риштаи суҳанро гум мекарду** шитобон баргашта ба дафтар сар ҳам мекард (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард мебуд,203). Ҳар ду **мӯҳри хомӯшӣ бар лаб задан**, гуё аз тағпурсӣ ибӯ доштанд (А.Самадов.Косаи давр, 141). Ниҳоят Сайлибӣби мафтунӣ суҳани Ҷаббор шуд, ба ӯ бовар кард ва бр хилофи норозиҳои падару модараш **мӯҳри хомӯшӣ аз лаб бардошт** (И.Файзуллоев.Аскарӣ каторӣ, 26). ... **ба аспӣ ҷаҳл савор шуда**, бо оташи нигоҳаш саропояро қариб сӯзонда гуфт (Ҳ.Аскар.Ашки сари миҷгон,119). ... Андак пуштатон хунук шавад, **аз аспӣ ҷаҳл фароед**, сонӣ... (М.Бобочонов.Асирӣ ҳафтум, 26). – Албатта... **Лачомашро, ки сар додӣ думро хода мекунад** (А.Баҳорӣ.Тирукамон,227). Имшаб ба хавлии муттавалии мазор манзил кардан, ба вай сӯҳбат кардан, **лачомашро кашидан лозим** (Ҷ.Иқромӣ.Хатлон, 72). **Оташи қаҳру ғзаби Искандар дубора аланга гирифт** (У.Холиқов.Ёди дил, 49). **Оташи ғзаби Соҳиб паст намегашт** (М.Бахтӣ.Рӯҳи тавоно,153). **Суҳани онҳоро ба замин задан** ҷӣ маъно дорад, сонитар фаҳмидам (Баҳром Фирӯз. Агар вай мард

мебуд,259). Вай аз рӯзи мочаро инчониб **гапи модарашро ба замин намегузорад** (А.Самадов.Аспи бобом, 58).

Воҳидҳои фразеологӣ дар боло овардашуда таркиби лексикӣ ба ҳам наздик доранд ва танҳо ҷузъҳои ивазшаванда онҳо, ки мафҳумҳои лексикӣ зидмаъноро ифода мекунанд, боиси ба ҳам зидшавии маъноӣ умумӣ воҳидҳои фразеологӣ гаштаанд (муқоиса кунед: задан – бардоштан, ба даст гирифтан – аз даст додан, савор шудан – фурумадан, кашидан – сар додан).

Дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамкӯлаб низ мутақобилҳои фразеологӣ дучор омадан мумкин аст. Агар дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамкӯлаби муродифӣ ҷузъҳои ивазшаванда муродифӣ ҳамдигар бошанд, пас дар фразеологизмҳои ҳамкӯлаби мутақобилӣ ин ҷузъҳо маъноҳои ба ҳам зидро ифода мекунанд. Муносибати мутақобилӣ дар чунин воҳидҳои фразеологӣ нисбатан равшантар ва барҷастатар ифода мегардад, зеро муқобилгузори на фақат байни ҷузъҳои ивазшаванда, балки байни маъноӣ яқлукҳои воҳидҳои фразеологӣ ва системаи образнокӣ онҳо ба вуҷуд меояд. Масалан, дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ *бо ҷашми нек назар кардан - бо ҷашми бад назар кардан, бо ҷашми эҳтиром назар кардан – бо ҷашми нафрат нигоҳ кардан, дар байни касе оташи муҳаббат даргирифтани – дар байни касе оташи носозӣ фурузон гардидан* ва ғайра чунин хусусиятро мушоҳида кардан мумкин аст:

Бисёр касон ба милитсия **бо ҷашми нек назар карда наметавонанд** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 315). Лекин вай ба он зан ҳеҷ гоҳ **бо ҷашми бад назар намекард** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,2, 165). Дар ҳамаи ин муддат Маҳмудбой ба кунҷе, дар пеши дарахт рост истода, ба аҳли маҷлис **бо ҷашми нафрат нигоҳ мекард** (Ҷ.Иқромӣ.Асарҳои мунтахаб,1, 98). Аз ин сабаб ин тавр одамонро мардум бо меҳри бисёр мепарваранд ва ба онҳо **бо ҷашми эҳтиром нигоҳ мекунанд** (ФИР,2,397). Дар байни Тутӣ ва муаллими ҷавон **оташи муҳаббат даргирифтааст** (Ҷ.Иқромӣ.Хатлон, 183). **Оташи носозӣ дар байни онҳо боз фурузон гардид** (Х.Аскар.Ашки сари миҷгон,183).

Барои шаклгирии мутазодҳои фразеологӣ воситаҳои грамматикӣ ҳам роли калон мебозанд. Албатта, воситаҳои грамматикӣ на дар ҳама воҳидҳои фразеологӣ мушоҳида карда мешаванд, зеро қисми муайяни воҳидҳои фразеологӣ шакли инкорӣ надоранд. Дар забони тоҷикӣ махсусан, фразеологизмҳои, ки дар онҳо пешояндҳои «аз» ва «ба» мавқеи муҳим доранд, бисёранд. Масалан, дар воҳидҳои зерини фразеологӣ пешояндҳои мазкур бо феъл яке аз воистаҳои шаклгирии зидмаъноии байни воҳидҳои фразеологӣ гардидаанд: **ба даст даровардан – аз даст додан; аз даст гузоштан** (сар додан, раҳо кардан) – **ба даст афтодан** (дастгир шудан); **аз даст бурдан** (беҳуд кардан) – **ба даст будан** (огоҳ будан, хабардор будан) ва ғайра

Ҳалқаи зулф, ки дар гардани чон буд Шохин,
Додам аз даст кунун ҳалқаи зуннор дарег.
(Шохин)

Чун лаъл шабе ба хун нишастам,
К-омад гуҳаре чунин ба дастам
(Ҳилолӣ)

Чон зи каф бигзораму аз даст нагзорам туро,
Гар бурун оранд чонамро зи хилватгоҳи дил.
(Ҳилолӣ)

Агар ба дасти ман афтад, фироқро бидушам,
Ба оби дида боз диҳам хунбаҳои фироқ.
(Ҳофиз)

Маро май дигарбора аз даст бурд,
Ба ман боз овард май дастбурд.

Соқӣ, ба даст бош, ки ғам дар камини мост,

Мутриб нигах дор хамин рах, ки мезанӣ.

(Ҳофиз)

(159,345)

Қайд кардан бамаврид аст, ки маънои муқобилгузори пешояндҳои мазкур, махсусан, дар воҳидҳои фразеологӣ ва ифодаҳои рехтаи забони адабиёти классики тоҷик мавқеи калон доштанд. Ғоҳи чунин пешояндҳо бо феъл воситаи ягонаи ифодаи тобишҳои муқобилмаъноӣ мебошанд.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ силсилаи мутақобилҳои фразеологиро бо пешояндҳои «аз» ва «ба» дучор омадан мумкин аст: **ба аспӣ чаҳл савор шудан – аз аспӣ чаҳл фуромадан, аз хотир баровардан – ба хотир овардан, ба дил гирифтан – аз дил баровардан** ва ғайраҳо.

Гуруҳи дуҷуми мутақобилҳои фразеологӣ бо сохтор ва таркиби лексии худ аз ҳамдигар тафовут доранд. Онҳо фақат бо маънои яқлухти худ ба ҳамдигар муқобил гузошта мешаванд. Хусусияти асосии ин гуруҳи воҳидҳои фразеологӣ аз он иборат аст, ки ҷузъҳои таркиби онҳо мафҳумҳои зидмаъноро ифода намеkunанд ва муқобилгузорӣ на дар байни ҷузъҳо, балки умуман дар байни воҳидҳои фразеологӣ ба амал меояд. Баъзан дар алоҳидагӣ муносибати мутақобили байни ин воҳидҳои фразеологиро пай бурдан мушқил аст. Аз ин рӯ, меъёри асосии муайян намудани зидмаъноии ин қабилҳои воҳидҳои фразеологӣ пеш аз ҳама матн аст. Масалан, воҳидҳои фразеологии **ба чашми касе хок пошидан – чашми касеро кушодан, кӯхро занад талқон мешавад – аз бинияш гирӣ ҷонаш мебарояд** (ба маънои бақувват, пурзӯр ва беқувват, харобу нотавон):

Зеро ҷавони меҳнатӣ буда, ҳаромкориву **ба чашми касе хок пошиданро** ба худ тасаввур ҳам намекард (С.Турсун.Се рӯзи як баҳор, 391). ...Ҷама дар зери офтоби сӯзон сиёҳтоб гардидаанд, ҷу ман бақувватанд, **кӯхро зананд, талқон мешавад** (С.Турсун.Се рӯзи як баҳор, 405).

Мутазодҳои фразеологӣ ин гурӯҳ на фақат аз рӯи сохтору таркиби лексикӣ худ, балки аз рӯи системаи образнокии мухталифи худ фарқ мекунанд. Пеш аз ҳама, сохтор, таркиби лексикӣ ва системаи образноки ба ҳам наздики ин ду категорияи фразеологиро қайд кардан зарур аст. Дар фразеологизмҳои ҳамқолаб ҷузъҳои ивазшаванда аз рӯи маъно ба гурӯҳҳои махсусе таалуқ дошта метавонанд. Ҳангоми таҳлили нисбатан амиқи лексикӣ алоқамандии маъноӣ ва тобишҳои ба ҳам наздикро дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб мушоҳида намудан мумкин аст. Дар мутазодҳои фразеологӣ гурӯҳи аввал бошад, ҷузъҳои ивазшаванда ифодакунандаи мафҳумҳои зидмаъно мебошанд.

ХУЛОСА

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик воҳидҳои фразеологӣ қонуниятҳои хоси мавҷудият ва қорбурди ҳудро доранд. Маводи фаровони асарҳои адибони тоҷик далели он аст, ки дар заминаи образи ифодаҳои мавҷудаи забон воҳидҳои нави фразеологӣ ба вуҷуд омада метавонанд. Ин хусусият инъикоси ҳудро дар наздикии образҳо, сохт ва таркиби лексии ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ёфта метавонад. Фразеологизмҳои, ки сохтори якхела, таркиби лексии ба ҳам наздики ҷузъҳо ва маънои махсуси ҳудро доранд, воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб номида мешаванд. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб яке аз масъалаҳои баҳсталаби забоншиносӣ ба шумор мераванд. Фардият, мустақилияти образҳо ва устувории таркиби аксари воҳидҳои фразеологӣ гурӯҳи забоншиносонро ба ҳулосае овард, ки аз рӯи қолабҳои муайяни синтаксисии маъноӣ сохта шудани фразеологизмҳо аксаран ғайриимкон аст. Бархе аз забоншиносон собит арданд, ки бо вуҷуди ҳамаи ин далелҳо дар доираҳои муайяни фразеология имконияти мавҷудияти воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб вуҷуд дорад. Дар воҳидҳои фразеологии ин ё он забон хусусиятҳои зиёди фардӣ ба назар расанд ҳам, дар қисми муайяни фразеологизмҳо ҳамбастагии сохтору маънои дида мешавад.

Маълум аст, ки ҳар як воҳиди фразеологӣ аз ду ва зиёдаи қалимаҳои мустақил ташкил ёфтааст. Ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ дошта метавонанд. Дар натиҷаи омӯзиши хусусиятҳои лексии ин ҷузъҳо олимони забоншинос ба ҳулосае омаданд, ки ду роҳи сохтани воҳидҳои фразеологӣ вуҷуд дорад.

Дар роҳи якум ин ё он ҷузъ (қалима) танҳо дар дохили як воҳиди фразеологӣ дучор меояд, яъне воҳидҳои фразеологии ин гурӯҳ аз рӯи таркиби лексии ҷузъҳо хусусияти фардӣ доранд. Чунин ҷузъҳо дар

доираи истеъмоли озод нестанд, ба ҳукми архаизмҳо даромадаанд, вале дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ мавҷудияти худро нигоҳ доштаанд.

Дар роҳи дуҷуми пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ ин ё он калима ҳамчун ҷузъи таркибӣ дар воҳидҳои зиёди фразеологӣ ба назар мерасад. Дар натиҷаи ин воҳидҳои фразеологие ба вучуд меоянд, ки аз рӯи сохтор ва таркиби лексикӣ ҷузъҳои онҳо ба ҳамдигар наздикӣ доранд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб аз ҳисоби ҷумин фразеологизмҳо шакл гирифта, барои ғанӣ гардидани захираи фразеологияи забон аҳамияти калон доранд.

Таҳлили асарҳои илмӣ забоншиносон ва маводи забони тоҷикӣ доир ба воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб моро ба хулосаҳои зерин овард:

1. Дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ду намуди ҷузъҳои мушоҳида кардан мумкин аст. Гурӯҳи аввали калимаҳо, ки дар силсилаи воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб такрор шуда меоянд, ҷузъҳои доимӣ номида мешаванд. Гурӯҳи дигар калимаҳо ҷузъҳои ивазшаванда мебошанд, ки воҳидҳои фразеологиро ба ягон силсилаи муайян муттаҳид менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ ҷумин силсилаҳо шаклан ба ҳам наздикӣ дошта бошанд ҳам, ба тӯфайли ҷузъҳои ивазшаванда хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноиро молик мегарданд. Дар аксари воҳидҳои фразеологӣ ба ин силсила дохилшаванда одатан ҷузъҳои ивазшаванда ба маънои аслии худ омада, дар муайян намудани маъноӣ яқлухти воҳидҳои фразеологӣ мақеи асосӣ доранд.

2. Таъсифи миқдории воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб нишон медиҳад, ки ин ё он силсила аз 2 то 10-15 воҳиди фразеологиро дар бар гирифта метавонад. Миқдори воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаб ба хусусиятҳои лексикӣ калимаҳои дохили онҳо вобастагӣ дорад.

3. Аз рӯи сохтор ва таркиби лексикӣ ҷузъҳои воҳидҳои фразеологӣ ҳамқолаби забони тоҷикиро ба ду гурӯҳи калон тақсим намудан мумкин аст:

1. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби дучуза.
2. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серчуза.

Ин ду гурӯҳ, пеш аз ҳама, аз рӯи образнокии худ аз ҳам фарқ мекунанд. Дар гурӯҳи якуми воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаб образнокии воҳидҳои фразеологӣ қариб ба назар намреасад. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби гурӯҳи аввалро дар навбати худ ба ду қисм чудо намудан мумкин аст:

- А. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби изофии номӣ.
- Б. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ.

Маводи аз асарҳои адабиёти тоҷик гирдовардаи мо ба он шаҳодат медиҳанд, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ бештар дучор меоянд, гарчанде дар забони адабиёти классикии тоҷик воҳидҳои фразеологӣ изофӣ хеле зиёд истеъмол мешуданд. Сабаби серистеъмол будани воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби феълӣ ба табиати аналитикии феъли забони тоҷикӣ вобастагӣ дорад.

4. Агар дар воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серчуза чузҳои ивазшаванда бештар ба маънои аслии луғавии худ оянд, дар фразеологизмҳои ҳамаҷолаби дучуза баръакс, чузҳои асосӣ бештар ба маънои аслии худ меоянд (муқоиса кунед: *сӯхани ҳавоӣ*, *сӯхани подарҳаво*, *сӯхани хушк ва ба асти ғазаб нишастан*, *ба асти андеша нишастан*, *ба асти тақаббур нишастан*, *ба асти мансаб нишастан* ва ғайра).

5. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик миқдори воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серчуза назар ба дучуза зиёдтар аст. Аз рӯи сохтор ва таркиби лексикӣ воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби серчузаро ба як низоми муайян даровардан хеле мушкул аст. Бо вуҷуди ин, чунин қолабҳои нисбатан маъмули сохташавии воҳидҳои фразеологӣ ҳамаҷолаби забони тоҷикиро муайян намудан мумкин аст:

1. Пешоянд + исм + изофат + чузъи ивазшаванда + феъл:

а) *ба асти чизе савор шудан* (ба аспи Ҷазаб савор шудан, ба аспи Такаббур савор шудан, ба аспи Чӯбин савор шудан, ба аспи Ситеза савор шудан, ба аспи Чаҳл савор шудан ва ғайра);

б) *ба оташи чизе об (равған) рехтан* (ба оташи Қаҳр равған рехтан, ба оташи Ҳис об рехтан, ба оташи Чаҳл равған рехтан ва ғайра);

в) *аз кӯчаи чизе нагузаштан* (аз кӯчаи Одамгарӣ нагузаштан, аз кӯчаи Санъат нагузаштан ва ғайра);

г) *бо чашми чизе нигоҳ кардан* (бо чашми Ҳаридорӣ нигоҳ кардан, бо чашми Бад нигоҳ кардан, бо чашми Эхтиром нигоҳ кардан, бо чашми Нафрат нигоҳ кардан, бо чашми Дигар нигоҳ кардан, бо чашми Кам нигоҳ кардан, бо чашми Ҳушёр нигоҳ кардан ва ғайра);

ғ) *зери бори чизе мондан* (зери бори Ҳичолат мондан, зери бори Ҳаё мондан, зери бори Шарм мондан ва ғайра).

2. Пешоянд + чузъҳои ивазшаванда + феъл:

ба чизе фуру рафтан (ба Фикр фуру рафтан, ба Ҳаёл фуру рафтан, ба Андеша фуру рафтан ва ғайра).

3. Исм + изофат + чузъи ивазшаванда + (пасоянд) + феъл:

а) *риштаи чизеро буридан* (риштаи Фикрро буридан, риштаи Андешаро буридан, риштаи Суханро буридан, риштаи Сӯхбат канда шудан, риштаи Гуфтугӯ канда шудан, риштаи Ҳаёт канда шудан ва ғайра);

б) *чашми чизе дӯхтан* (чашми Ҳавас дӯхтан, чашми Нафрат дӯхтан, чашми Ҳасрат дӯхтан, чашми Ҳушёр дӯхтан ва ғайра);

в) *ҳисоби чизеро ёфтан* (ҳисоби Зиндагиро ёфтан, ҳисоби Корро ёфтан ва ғайра);

г) *ангушти чизе газидан* (ангушти Ҳайрат газидан, ангушти Пушаймонӣ газидан, ангушти Ҳасрат газидан ва ғайра);

ғ) *рӯи чизеро надидан* (рӯи Шодиро надидан, рӯи Хурсандиро надидан, рӯи Фарзандро надидан ва ғайра)

6. Қолаб – чавҳари сохташавии воҳидҳои нави фразеологӣ дар забон буда, яке аз омилҳои пайдоиши фразеологизмҳо мегардад. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо дигар категорияҳои фразеология – гунаҳо, муродифҳо ва мутазаодҳои фразеологӣ пайвастагии хосае доранд. Дар байни ин категорияҳо муносибати мураккаби лексикӣ маъноӣ ба назар мерасад. Аз як тараф дар силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб мо ҳам вариантҳо, ҳам муродифҳо ва ҳам мутазаодҳои фразеологиро дучор омада метавонем. Аз тарафи дигар, ин категорияҳои фразеологӣ бо хусусиятҳои гуногуни лексикӣ маъноӣ ва грамматикӣ худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Чунин фарқият пеш аз ҳама дар маъноӣ фразеологизмҳо, таҷассуми образҳо, хусусиятҳои услубӣ ва ниҳоят сохтори воҳидҳои фразеологӣ ба назар мерасад.

7. Гунаҳои фразеологӣ дар натиҷаи ба тағйирот дучор гардидани ҷузъҳои дохилиашон ба вучуд меоянд. Ин ҷузъҳо бо ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб шабоҳат доранд, вале маъноӣ умумии воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб ба маъноӣ ҷузъҳои ивазшаванда саҳт вобастагӣ дорад. Ҷузъҳои ивазшавандаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб асосан ба маъноӣ озоди луғавӣ худ омада, вазни асосӣ маъноӣ ба онҳо меафтад. Дар гунаҳои фразеологӣ бошад, ҷузъҳои ба тағйирот дучоргардида аз чунин хусусиятҳои лексикӣ маҳруманд, зеро маъноӣ яклухти воҳидҳои фразеологӣ ба ҳамаи ҷузъҳои таркибаш вобастагӣ дорад. Гунаҳои фразеологӣ тағйирётаҳои ҷудоғонаи ҳамон як воҳиди фразеологӣ мебошанд, аз ин рӯ, барои ифодаи як маъно хизмат мекунанд. Силсилаи воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бошанд, бо тобишҳои хоси маъноӣ худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ҳар як воҳиди фразеологии ба ин ё он силсила дохилшаванда дар айни замон гунаҳои худро дошта метавонад.

8. Воҳидҳои фразеологии ҳамқолаб бо муродифоти фразеологӣ ҳам наздикӣ доранд. Азбаски ҷузъҳои доимии воҳидҳои фразеологии

хамқолаб дар ин ё он силсила такрор шуда меоянд, хангоми таҳлили амики лексикӣ чунин менамояд, ки онҳо бо тобишҳои махсуси маъноии худ муродифи ҳамдигар шуда метавонанд. Аммо чунин вазъият хусусияти нисбӣ дорад, зеро дар силсилаҳо муносибати маъноии байни воҳидҳои фразеологӣ то андозае аз ҳамдигар дур шудааст, ки ҳар яке аз воҳидҳои фразеологӣ ба маъноии мустақил соҳиб гардидаанд. Аз ин рӯ, тавсифи муносибати лексикӣ байни воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб бештар аз рӯи ҷузъҳои ивазшаванда муайян карда мешавад. Агар ҷузъҳои ивазшавандаи дохили воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб муносибати муродифӣ дошта бошанд, он гоҳ воҳидҳои фразеологӣ ин силсила муродифи ҳамдигар шуда метавонанд. Умуман, муродифҳои фразеологӣ аз воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб бо сохтор, таркиби лексикӣ ва системаи образнокии худ фарқ карда метавонанд. Дар муродифҳои фразеологӣ сохтор ва образҳои гуногун барои ифода намудани маъноҳои ба ҳам наздик хизмат мекунанд. Доираи маъноии воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб нисбат ба муродифҳои фразеологӣ васеътар аст. Ба ин ё он силсилаи муродифӣ воҳидҳои фразеологӣ зиёде дохил шуда метавонанд, ки аз рӯи мавқеи истемол, таркиби лексикӣ ҷузъҳо ва таҷассуми образҳои худ гуногунанд. Бо вучуди ин, онҳо доираи танги семантикӣ доранд, зеро ҳамон як маъноро бо тобишҳои гуногуни услубӣ ифода мекунанд.

9. Воҳидҳои фразеологӣ хамқолаб бо мутазодҳои фразеологӣ низ хамбастагӣ доранд. Мутазодҳои фразеологӣ забони тоҷикиро аз рӯи маъно ба мутазодҳои фразеологӣ лексикӣ ва грамматикӣ ва мутазодҳои фразеологӣ лексикӣ маъноӣ ҷудо намудан мумкин аст. Гурӯҳи аввали мутазодҳои фразеологӣ аз рӯи сохтор ва таркиби лексикӣ ҷузъҳо мушабеҳи ҳамдигаранд. Зидмаъноӣ дар ин гуна воҳидҳои фразеологӣ ба воситаи ҷузъҳои алоҳидаи таркибашон амалӣ мегарданд. Дар ин гурӯҳ мутазодҳо ҷузъҳои ивазшаванда мавқеи муҳим доранд. Ин ҷузъҳо ба

маънои озоди лексии худ омада, ифодакунандаи мафхумҳои зидмаъно мегарданд.

Дар гурӯҳи дуҷуми мутазодҳои фразеологӣ воҳидҳои фразеологии аз рӯйи сохтор ва таркиби лексияшон гуногун ба маънои умумии худ ба ҳам зид гузошта мешаванд. Ҷузъҳои таркибии онҳо мафхумҳои зидмаъноро ифода карда наметавонанд ва муқобилгузори на дар байни ҷузъҳои алоҳида, балки байни маънои яклухти воҳидҳои фразеологӣ ба амал меояд. Баъзан берун аз матн мутазодии ин гурӯҳи воҳидҳои фразеологиро пай бурдан душвор аст

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ:

I. АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ /Р.Абдуллозода –Душанбе:Дониш, 1974- 205 с
2. Аvezова Б.С. Сопоставительный анализ фразеологии таджикского языка и хинди: На материале бинар. имен. и глагол. фразеологизмов : диссертация ... кандидата филологических наук/Б.С.Аvezова - Душанбе:1995. - 161 с.
3. Азимова М.Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков. Автореф. канд. дис./М.Н. Азимова – Душанбе, 1980. – 19 с.
4. Азимова М.Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков : диссертация ... доктора филологических наук /М.Н.Азимова - Душанбе, 2006. - 328 с.
5. Азимова С.Р. Структурно-семантические особенности фразем в разноструктурных языках : на материале английского, таджикского и русского языков : автореферат дис. ... кандидата филологических наук/С.Р.Азимова - Душанбе, 2016. - 25 с.
6. Авалиани Ю.Ю., Мирсаидов Ч. Дар бораи фарқи муродифот ва вариантҳои ибораҳои фразеологӣ/ Ю.Ю.Авалиани// Масъалаҳои филологияи тоҷик.- Душанбе,1967.-С.134-139
7. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний / Ю.Ю.Авалиани// Лексическая синонимия. –М.:Наука,1967 – С.163-173.
8. Авалиани Ю.Ю. К семантической структуре слова и фразеологические единицы (по материалам иранских языков)/ Ю.Ю.Авалиани //Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия, вып. 225- Самарканд,1970. – С.52-54

9. Авалиани Ю.Ю. Сравнительно-типологическая валентность и сочетаемость в иранских языках (на материале фразеологии) / Ю.Ю.Авалиани // Тезисы докладов 1 Международного симпозиума ученых социалистических стран на тему «Теоритические проблемы восточного языкознания».- М.,1977. – С.88-92
10. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии/Н.Н.Амосова - Изд-во ЛГУ, 1963.- 208 с
11. Анасимова В.Н. Фразеологические единицы «прилагательное+существительное» в современном русском языке. Автореф.канд.дисс/В.Н.Анасимова - М.,1951. –21 с.
12. Антропова Л.И. Лексико-фразеологическое поле с общим значением «порицать» в современном немецком языке. Автореф.канд.дисс./Л.И.Антропова - М.,1978. – 25 с.
13. Алехина А.И. Общие системные свойства структуры фразеологических отношений серийности/ несерийности / А.И.Алехина// Вестник Беларускача дээржаунага имя В.И.Ленина. Серия 4. Филология, журналистика, педагогика, психология. – Минск, 1987, № 3. – С.49-53.
14. Алехина А.И. К определению отношений моделированности /немоделированности во фразеологии/ А.И. Алехина// Методика обучения иностранных языков. Ром. и герм. языкознания. – Минск, 1988.- Вып.3.- С.73-77.
15. Алиев А.М. Язгулямская фразеология : Структурная и семантическая характеристика :диссертация ... кандидата филологических наук/А.М.Алиев - Москва, 1999. - 152 с.
16. Арипова М.Х. Поле "эмоций" во фразеологии разносистемных языков : на материале английского, русского таджикского языков : диссертация ... кандидата филологических наук/ М.Х.Арипова - Душанбе, 2018. - 218 с.

17. Ахмедова Ф.А. Глагольные фразеологизмы, обозначающие чувства, в русском, английском и таджикском языках : диссертация ... кандидата филологических наук / Ф.А.Ахмедова - Москва, 2013. - 208 с.
18. Арзикулов Х.А. К моделированию устойчивых вербономинальных оборотов с глаголом *faire* / Х.А.Арзикулов// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя романогерманских языков. Труды СамГУ им. А.Навои. – Самарканд, 1972. – Вып.522. – С. 126-129.
19. Ахмеджанов А. Некоторые структурные особенности парных фразеологизмов в современном таджикском языке / А.Ахмеджанов - Труды СамГУ им. А.Навои, новая серия.- Вып.194. – Самарканд, 1970. – С.5-15.
20. Ахмедова Ф.А. Глагольные фразеологизмы, обозначающие чувства, в русском, английском и таджикском языках : автореферат дис. ... кандидата филологических наук/ Ф.А.Ахмедова - Москва, 2013. - 22 с.
21. Ашурова Т.М. Обучение лексике русского языка в таджикской школе в лингвострановедческом аспекте: диссертация ... кандидата педагогических наук/ Т.М.Ашурова - Душанбе, 2015. - 208 с.
22. Балли Ш. Французская стилистика/ Ш.Балли -М.,1961.-394 с.
23. Бахриддинов Д. «Чароги хидоят» Сироджиддина Алихона Орзу и его отношение к современному таджикскому языку. Автореф. дисс..., канд. филол.наук/ Д. Бахриддинов – Душанбе, 1981. -17 с.
24. Беляева Е.В., Бойцов С.А. Фразеологические модели «предлог + имя» с компаративным значением (на материале русск. лит. яз. и диалектов) / Е.В. Беляева, С.А. Бойцов -Фразеологизмы в системе языковых уровней. – Л., 1986. – С.147-156.
25. Брагина А.А. Как понимать вариантность фразеологизмов /Брагина А.А.// Слово в грамматике и словаре. – М.:Наука, 1984. –С.180-183.

26. Бурмистрович Ю.А. Фраземаобразовательная модель и способ ее выявления / Ю.А.Бурмистрович // Материал по русско-славянскому языкознанию. Воронеж. 1974.
27. Бурмистрович Ю.Я. Основные моменты образования фразеологизмов / Ю.А.Бурмистрович // Системные связи и отношения фразеологизмов. Сб. науч. тр. - Свердловск. 1989. - С. 114-122.
28. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины / В.В.Виноградов // Тр. юбилейной сессии Ленинградского ун-та, Л.,1956.С.57-68
29. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В.Виноградов // А.Н.Шахматов. АН СССР.- М.;Л.,1947.
30. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // В.В.Виноградов // Вопросы языкознания. -1953, № 3. – С.13-21
31. Виноградов В.В. Русский язык/ В.В.Виноградов –М., 1986.-693 с.
32. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В.В.Виноградов – М., 1977.- 312 с.
33. Гаврин С.Г. Вопросы лексико-семантического и грамматического анализа фразеологических единиц русского языка. Автореф.канд.дисс./ С.Г.Гаврин М.,1962. – 21 с.
34. Гаврин С.Г. Комплексивные модели фразеологических эллипсисов и их роль в развитии фразеологии / С.Г.Гаврин// Вопросы фразеологии и лексики русского языка. – Пермь,1973.-С.39-43
35. Гаврин С.Г. Состав переменнo-устойчивых сочетаний в современном русском языке / С.Г.Гаврин// Вопросы фразеологии и лексики русского языка. – Пермь, 1973.-С.78-91
36. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка в аспекте теории отражения/ С.Г.Гаврин - Пермь. 1974.

37. Гаврин С.Г. Проблемы фразеологического моделирования/ С.Г.Гаврин// Проблемы образования фразеологических единиц.-Тула,1976.-С.58-75
38. Гафарова К.Т. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках : диссертация ... кандидата филологических наук/ К.Т.Гафарова - Душанбе, 2007. - 164 с.
39. Гвоздарев Ю.А. Фразеологические сочетания современного русского языка/ Ю.А.Гвоздарев - Из-во Ростовского ун-та. 1973.
40. Голошапова Т.Г. Языковые свойства моделей с творительном фраз образующим Автореф. канд. Дисс/ Т.Г.Голошапова –М.,1986.- 21с.
41. Горелик И.С. Адъективные словосочетания типа «прилагательное + предлог + существительное» в современном английском языке. Автореф. канд. дисс./И.С.Горелик –М.,1986.- 21с.
42. Губарев В.П К проблеме семантики устойчивых словесных комплексов как сложных знаков прямой и косвенной номинации / В.П.Губарев// Семантическая структура слова и фразеологизма. - Рязан, 1980. - С.-40-46
43. Губарев В.П. К типологии фразеологических моделей (на материале немецкого языка) / В.П.Губарев// НДВШ. Филологические науки. -1985, -№ 4.-С.65-68
44. Губарев В.П. К проблеме регулярности образования и функционирования фразеологизмов / В.П. Губарев// Проблемы семантики русского языка.-Ярославль, 1986. – С.47-93.
45. Фафоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил/Р.Фафоров – Душанбе, 1966.
46. Давлетбаева Д.Н. Типологическая моделируемость фразеологических трансформаций (на материале русского, английского,

французского и турецкого языков): автореферат дисс. ... доктора филологических наук/Д.Н. Давлетбаева Казань, 2012, 45 с

47. Джалилов Х. Структурно-семантические особенности и синтаксические функции фразеологических единиц в современном таджикском литературном языке. Автореф. канд. дисс. /Х.Джалилов - Душанбе, 1976. 18 с.

48. Джураев Н.А. Фразеологические единицы как выразительные средства таджикского языка. Автореф. канд. дисс./ Н.А.Джураев - Душанбе, 1976. - 24 с.

49. Денисова О.И. Регулярность фраз образовательных процессов в современном немецком языке. Автореф. канд. дисс. /О.И.Денисова - М.,1983.- 19 с.

50. Дидковская Л.П. Особенности построения синонимических рядов в сфере фразеологии русского языка /Л.П.Дидковская// Вестник Киев. ун-та. Методика обучения студентов-иностранцев. -1986.-Вып.10-С.29-34.

51. Добровольский Д.О. Фразообразовательные моделирование как лингвистическая проблема /Д.О.Добровольский// Сб. науч. тр. Моск.пед. ин-т иностр. яз. – М.,1968.- Вып. 315. – С.4-10.

52. Дустов Х. Дж. Компаративные фразеологические единицы в современном таджикском литературном языке : автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Х.Дж. Дустов - Душанбе, 2010. - 24 с.

53. Дустов Х.Ч. Воҳидҳои фразеологии ташбеҳӣ дар забони адабии муосири тоҷик /Х.Ч. Дустов –Душанбе, 2014, 186 сах.

54. Зогакова Г.И.Идиомы в современном таджикском литературном языке : на материале художественных произведений С. Айни : диссертация ... кандидата филологических наук/ Г.И.Зогакова - Душанбе, 2011. - 162 с.

55. Зогакова Г.И.Идиомы в современном таджикском литературном языке : на материале художественных произведений С. Айни :

автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Г.И. Зогакова - Душанбе, 2011. - 21 с.

56. Ефименко Л.И. Понятие фразеологической серии /Л.И.Ефименко// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Из-во Ростовского ун-та, 1968. – С. 67-72

57. Ефименко Л.И. Категория падежа адъективно-субъективных фразеологических сочетаний образующих серию/ Л.И.Ефименко// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Из-во Ростовского ун-та, 1968. – С. 187-194.

58. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи/А.И.Ефимов - Из-во Московского ун-та. – М., 1961.

59. Ефимов А.И. Язык Салтыкова-Щедрина/ А.И,Ефимов –М.,1961.

60. Жуков В.П. Соотношение фразеологической единицы и ее компонентов со словами свободного употребления /В.П. Жуков// Фразеологические науки. 1963.- № 3.-

61. Жуков В.П. О смысловом центре фразеологизмов/ В.П.Жуков –М., 1960. – 120 с.

62. Жуков В.П. Русская фразеология/В.П.Жуков – М., Высшая школа. 1986. -310 с.

63. Игамбердиев Р. Художественно-стилистическая роль фразеологизмов в «Бадаи-ал-вакаи» Зайниддина Восифи. Автореф. канд. дисс./Р.Игамбердиев – Душанбе, 1975.- 17 с.

64. Иматшоева М.Б. Выражение цветообозначения в разносистемных языках : на материале шугнано-рушанской группы языков, таджикского и английского языков : диссертация ... кандидата филологических наук/М.Б.Иматшоева - Душанбе, 2010. - 150 с. :

65. Камолиддинов Б. Услубшиносӣ/ Б. Камолиддинов Душанбе, 1973

66. Кенчаев С., Кенчаева М. Таркибҳои фразеологӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»/С.Кенчаев, М.Кенчаева// Вестник Таджикского государственного

университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, № 2 (58) / 2014. С. 190-196

67. Кенджаева М.С. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц в словаре "Гияс-ул-лугот" Мухаммад Гиясиддина Ромпури : диссертация ... кандидата филологических наук / М.С.Кенджаева - Худжанд, 2015. - 174 с.

68. Кодиров Д.С. Структурно-грамматическая характеристика диалектной фразеологии : на материале дарвазского говора таджикского языка : диссертация ... кандидата филологических наук / Д.С.Кодиров - Хорог, 2007. - 180 с.

69. Копыленко М.М., Попова З.Д. Фразеология – полноправный отдел науки о языке./М.М.Копыленко, З.Д.Попова // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. Вып.2, Тула, 1972. с.196-203

70. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии/ М.М.Копыленко, З.Д.Попова - Из-во Воронежского ун-та. – Воронеж, 1978. –

71. Крылов М.В. Словосочетания из существительное с временными значениями с существительными и прилагательными (К вопросу о переходе свободных словосочетаний во фразеологическое). Автореф. канд. дисс./ М.В.Крылов – М.,1969. -18 с.

72. Кунин А.В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины / А.В.Кунин// Англо-русский фразеологический словарь. М.: Советская энциклопедия. – Т.2, 1967. – с.1233-1238

73. Маджидов Х. К вопросу о классификации фразеологических единиц современного таджикского языка /Х.Маджидов// IV Всесоюзная научная конференция по иранской филологии. Тезисы докладов. – Ташкент, 1964. – С. 19-20

74. Маджидов Х. Некоторые вопросы фразеологии современного таджикского языка /Х.Маджидов// Сборник работ аспирантов. Серия филол. наук.- Вып.4.- Душанбе,1966. –С. 75-91

75. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности глагольных фразеологических единиц современного таджикского литературного языка. Автореф. канд. дисс./ Х.Маджидов – Душанбе, 1968. – 27 с.
76. Маджидов Х. О заимствовании фразеологических единиц из русского языка в таджикском /Х. Маджидов// Русский язык и литература в таджикской школе. – 1981. - №2. – С. 20-23
77. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка/ Х.Маджидов –Душанбе, 2006.- 409 с.
78. Маджидова Д.И. Структурно-семантические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках : диссертация ... кандидата филологических наук/ Д.И. Маджидова - Худжанд, 2016. - 145 с.
79. Максудов Т., Зикриёев Ф., Чалилов Х. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо/ Т.Максудов, Ф.Зикриёев, Х.Чалилов – Душанбе, 1976. – 97 с.
80. Максудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара/ Т.Максудов – Душанбе: Ирфон, 1977. – 160 с.
81. Мамедова М. Дж. Концепт "ум" в китайской и русской языковых картинах мира : на материале фразеологических единиц, пословиц и поговорок: диссертация ... кандидата филологических наук/ М.Дж.Мамедова - Душанбе, 2015. - 258 с.
82. Махкамова Б.И. Семантико-стилистические особенности фразеологических единиц в поэзии Лоика Шерали: диссертация ... кандидата филологических наук/Б.И.Махкамова - Ходжент, 2006. - 137 с.
83. Махсумова Б. Ибораҳои фразеологӣ бо калимаи «даст» /Б.Махсумова// Мактаби советӣ.-1973.-№ 4.- С.16-19
84. Махсумова Б. Ибораҳои соматикӣ имову ишора дар забони тоҷикӣ /Б.Махсумова// Мактаби советӣ.- 1975 .-№ 9.- С. 28-34

85. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик/ Н.Маъсумӣ – Сталинобод, 1959. – С.144-159
86. Мачидов Ҳ. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ /Ҳ. Мачидов// Масъалаҳои забони тоҷикӣ.– Душанбе,1967. – С.61-76
87. Мачидов Ҳ. Ибораҳои фразеологии феълӣ /Ҳ.Мачидов// Мактаби советӣ.-1967.-№ 10.- С. 45-48
88. Мачидов Ҳ. Таркибиҳои чуфти фразеологӣ дар забони асарҳои устод Мирзо Турсунзода /Ҳ. Мачидов// Мактаби советӣ.- 1981.-№ 10.- С. 38-40
89. Мачидов Ҳ. Ҷумлаҳои фразеологӣ /Ҳ.Мачидов// Мактаби советӣ.-1967.-№ 10.- С. 45-48
90. Мачидов Ҳ. Воҳидҳои фразеологии ҳамколаб дар забони тоҷикӣ / Ҳ.Мачидов// IV Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы иранской филологии», посвященная 60-летию образования СССР. Тезисы докладов. –Душанбе, 1982.- С. 25-26
91. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик/ Ҳ.Мачидов – Душанбе, 1982.- 104 с.
92. Мелерович А.М. К вопросу о системной обусловленности индивидуально-авторских преобразований семантической структуры фразеологических единиц / А.М. Мелерович// Фразеологизмы в системе языковых уровней. Ленинград. 1986. С. 104 113.
93. Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик /А.Мирзоев - Сталинобод:Нашрдавтоҷ, 1947. – 199 с.
94. Мирзоев А.Биной /А.Мирзоев - Сталинобод:Нашрдавтоҷ, 1957. – 491 с.
95. Мирзоева М.М. Воҳидҳои фразеологии асарҳои С.Айнӣ ва усулҳои тарҷумаи онҳо ба забони русӣ/М.М.Мирзоева –Душанбе: Матбуот, 2008.- 160 с.

96. Мирзоева М.М. Лексико-фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни : диссертация ... доктора филологических наук / М.М. Мирзоева - Душанбе, 2013. - 304 с.
97. Мирзоева М.М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни / М.М. Мирзоева - Душанбе, 2017. - 400 с.
98. Мирзохонова М.М. Фразеологическая номинация, её роль в стилизации образности художественной речи и произвольной коммуникации : в таджикско-русском сопоставительном ареале : диссертация ... кандидата филологических наук / М.М. Мирзохонова - Худжанд, 2013. - 154 с.
99. Михайлова Е.В. К проблеме фразеобразовательного моделирования / Е.В. Михайлова // Сб. научных трудов. Московский пед. институт иностр. яз. - М., 1988. - Вып. 325. - С. 20-30.
100. Мокиенко В.М. Структурно-семантическое моделирование и сопоставительный анализ русской и чешской фразеологии / В.М. Мокиенко // Konfrontacni studium ruske a ceske grammatiky a slovní zřsoby. Universita Karlova, Praha. - 1974 - С. 249-282
101. Мокиенко В.М. Границы моделируемости фразеологических единиц / В.М. Мокиенко // Cesko- slovenska rusistika? 1976, XXI, Вып. 4. - С. 161-165
102. Мокиенко В.М. Затемнение образности фразем и фразеологические модели / В.М. Мокиенко // Проблемы русской фразеологии. - Тула, 1977. - С. 51-54
103. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка / А.И. Молотков // - Л.: Наука, 1977. - 183 с.
104. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания / А.И. Молотков - М., 1967.
105. Муслимов М. У. Фразеологические единицы современного таджикского литературного языка с арабскими лексическими

элементами : Дис. канд. филол. наук /М.У.Муслимов - Душанбе, 2005
174 с.

106. Набиева Р. Воҳидҳои фразеологӣ дар «Таърихи салотини манғития»-и Сомӣ /Р.Набиева// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. -1973, № 1. – С.66-69

107. Наврузшоев Б.Х. Глагольные фразеологические словосочетания в таджикской периодической печати и способы их перевода на английский язык : автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Б.Х.Наврузшоев - Душанбе, 2011. - 22 с.

108. Наврузшоев Б.Х. Глагольные фразеологические словосочетания в таджикской периодической печати и способы их перевода на английский язык : диссертация ... кандидата филологических наук /Б.Х.Наврузшоева - Душанбе, 2011. - 191 с.

109. Назаров Н.О. Соматические фразеологизмы ишкашимского языка в сравнении с фразеологизмами других памирских языков /Н.О.Назаров// Вопросы памироведения, вып 6 - Душанбе, 2005 †С 75-84 (натадж яз)

110. Назаров Н.О. Соматические фразеологизмы ишкашимского языка : диссертация ...кандидата филологических наук/ Н.О.Назаров - Душанбе, 2008. - 245 с.

111. Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, русского и таджикского языков : диссертация ... кандидата филологических наук/М.Назирова - Душанбе, 2009. - 134 с.

112. Назирова М. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения английского, таджикского и русского языков : автореферат дис. ... кандидата филологических наук/М.Назирова - Душанбе, 2009. - 24 с.

113. Назарян А.Г. Семантическая моделируемость фразеологизмов: реальность или фикция? /А.Г.Назарян// НДВШ. Филологические науки. М: Высшая школа, 1963.-№ 6.-С. 34-40

114. Ожегов С.И. О структуре фразеологии /С.И.Ожегова// Лексикографический сборник. –М.,1957. –
115. Оголовец А.В. Фразеологические серии и фразеологические объединения с общим дитерминирующим членом / А.В.Оголовец// Проблемы русской фразеологии. –Тула, 1978. – С. 57
116. Осимова Б.А. Фразеологические единицы худжандского говора: диссертация ... кандидата филологических наук /Б.А.Осимова - Ходжент, 2004. - 160 с.
117. Павленко Т.Л. О моделированности фразеологических единиц. Парадигматические и синтагматические отношения в лексике и фразеологии/ Т.Л.Павленко// Межвузовский сборник научных трудов. Ростов на Дону. 1981
118. Палевская М.Ф. Основные модели фразеологических единиц со структурой словосочетания в русском языке XVIII века/ М.Ф.Палевская – Кишинев, 1972. - 250с.
119. Помыкалова Т.Е. Языковые свойства фразеологизмов генетивной модели в современном русском языке. Кандидатская диссертация /Т.Е.Помыкалова – Челябинск, 1984.- 236 с.
120. Раджабова М.М. Структурно-семантические особенности коммуникативных фразеологических единиц в таджикском и английском языках : автореферат дис. ... кандидата филологических наук /М.М.Раджабова - Худжанд, 2010. - 27 с.
121. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецко-русской фразеологии /А.Д.Райхштейн - М.: Высшая школа, 1980.
122. Рахимова Д.А. Структурно-грамматические особенности глагольных фразеологических единиц в таджикском и английском языках : автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Д.А.Рахимова- Душанбе, 2012. - 21 с.
123. Рахмонова Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: Автореф. дисс . канд. филол. наук /Н.Ш. Рахмонова -Душанбе, 2006. 22 с.

124. Рахмонова Н.Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках : диссертация ... кандидата филологических наук / Н.Ш. Рахмонова - Душанбе, 2006. - 158 с
125. Росс Эшби У. Введение в кибернетике / У. Росс Эшби - М., 1965
126. Рубинчик Ю.А. Персидской сложный глагол как разновидность глагольных фразеологизмов / Ю.А. Рубинчик // Индийская и иранская филология. Вопросы лексики. Москва, 1971. - С. 22-34.
127. Рубинчик Ю.А. Сложный глагол в персидском языке слово или фразеологизм? / Ю.А. Рубинчик // Труды Самаркандского государственного университета им. Навои. Новая серия. Вып. №219. Вопросы фразеологии. 5. Ч. 2. - Самарканд: СамГУ. 1972. - С. 16-28.
128. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка / Ю.А. Рубинчик - М., 1981. - 275 с.
129. Рубинчик Ю.А. Структурные типы фразеологизмов и их размещение в словарной статье / Ю.А. Рубинчик // Национальная специфика языка и ее отражение в нормативном словаре. - М., 1988 - С. 91-95
130. Саидов Н.С. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада : автореферат дис. ... кандидата филологических наук / Н.С. Саидов - Душанбе, 2014. - 21 с.
131. Саидов Р. Фразеология таджикской народной поэзии (на основе эпоса «Гуругли», четверостишия и бейта): Автореф. дисс. доктора филол. наук / Р. Саидов - Душанбе, 1995. - 35 с.
132. Саидов Р. Фразеология таджикской народной поэзии : На основе эпоса гуругли, четверостишия и бейта : диссертация ... доктора филологических наук / Р. Саидов - Душанбе, 1997. - 321 с.
133. Сакаева Л.Р. Отражение антропоцентризма во фразеологии английского, русского и таджикского языков : диссертация ... кандидата филологических наук / Л.Р. Сакаева . - Казань, 2004. - 217 с.

134. Сакаева Л.Р. Сопоставительный анализ фразеологических единиц антропоцентрической направленности: на материале русского, английского, таджикского и татарского языков : диссертация ... доктора филологических наук /Л.Р.Сакаева - Казань, 2009. - 408 с.
135. Сангинов А. Ибораҳои фразеологӣ дар фарҳанги «Баҳори Аҷам» / А.Сангинов// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук.- 1973. - № 1.-С. 45-49
136. Селезнева Г.А. Моделирование и семантический сдвиг как сопособы образования фразеологизмов / Г.А.Селезнева
137. Селезнева Г.А. Структурно-семантические характеристики фразеологических серий / Г.А.Селезнева// Семантика слова и синтаксической конструкции. – Воронеж,- 1978. С. 1978. – С.144-152.
138. Солодуб Ю. П. Русская фразеология как объект сопоставительного структурно-типологического исследования (на материале фразеологизмов со значением качественной оценки лица) / Ю.П. Солодуб – М.:МГПИ, 1985. – 190 с.
139. Сулаймонова М.А. Фразеологические единицы качественной характеристики человека в немецком и узбекском языках : диссертация ... кандидата филологических наук /М.А.Сулаймонова - Худжанд, 2005. - 162 с. :
140. Ташлыкова М.Б. Фразеологизм как производящая единица. Канд. дисс. /М.Б.Ташлыкова – Томск, 1987. -220 с.
141. Тахохов Б. С. «Одновершинные» фразеологизмы русского и таджикского языков / Б.С.Тахохов// Вопросы методики и психологии обучения русскому языку в таджикской высшей и средней школе. Вып. I. Душанбе, 1973. - С. 107-112
142. Тахохов Б. С. Научные основы взаимосвязанного обучения фразеологии русского и родного языков в национальной (таджикской) школе : диссертация ... доктора педагогических наук /Б.С.Тахохов - Душанбе, 1991. - 336 с.
143. Третьякова И.Ю. Оказиональная вариативность глагольных

- фразеологизмов / И.Ю. Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2006. – №8. – С. 92-96
144. Третьякова И.Ю. Окказиональная фразеология в публицистическом стиле / И.Ю. Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 1. – С. 116-119.
145. Третьякова И.Ю. К проблеме границ окказиональности фразеологизмов /И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 2. – С. 134-138.
146. Третьякова И.Ю. Аспекты моделирования современной фразеологии / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2009. – № 4. – С. 200-203
147. Третьякова И.Ю. Системность окказиональных преобразований фразеологических единиц/ И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 2. – С. 19-21.
148. Третьякова И.Ю. Фразеологическая образность и особенности её окказионального преобразования / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 3. – С. 202-206.
149. Третьякова И.Ю. Семантические виды окказионального преобразования фразеологизмов / И.Ю.Третьякова// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – Кострома, 2010. – № 4. – С. 143-146.
150. Третьякова И.Ю. Окказиональные фразеологизмы и контекст/ И.Ю.Третьякова // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2011. – № 2. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 161-163.
151. Третьякова И.Ю. Окказиональная фразеология: монография/ И.Ю.Третьякова – Кострома: КГУ им. Некрасова, 2011. – 290 с.
152. Турсунов Ф.М. Лексико-семантический анализ пословиц и поговорок в таджикском и русском языках : На материале произведений

Фазлиддина Мухаммадиева : диссертация ... кандидата филологических наук/ Ф.М.Турсунов - Душанбе, 1999. - 158 с.

153. Турсунова Х. Тадкики муқоисавии фразеологизмҳои параллели забонҳои тоҷикӣ ва ӯзбекӣ/ Х.Турсунова - Душанбе, 1979. – 110 с.

154. Ушаков В.Д. Фразеология Корана (Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка) /В.Д.Ушаков - М.: Изд-во РАН «Восточная литература», 1996. -214 с.

155. Фарҳанги забони тоҷикӣ. М.: Советская энциклопедия. –ч.1.- 951 с.

156. Фарҳанги забони тоҷикӣ. М.: Советская энциклопедия. – Душанбе, 1963.ч.1.- 952 с.

157. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта/ М.Фозилов– Душанбе, 1963. – Ч.1.- 948 с.

158. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта /М.Фозилов – Душанбе, 1964. – Ч.2.- 908 с.

159. Хамидова Т.М.Безэквивалентная лексика и фразеология русского языка и способы их передачи в таджикском языке : диссертация ... кандидата филологических наук/ Т.М.Хамидова - Душанбе, 2013. - 164 с.

160. Хамоян М.У. Основы фразеологии курдского языка/ М.У.Хамоян - Ереван, 1988.258 с.

161. Ходжиева М.Х.Лингводидактические закономерности обучения фразеологизмам русского языка с национально-культурным компонентом в таджикской школе : диссертация ... кандидата педагогических наук/ М.Х.Ходжиева - Душанбе, 2011. - 177 с.

162. Холов П. Синонимия фразеологических сочетаний в говорах таджиков Самарканда / П.Холов// Вопросы востоковедения. Труды СамГУ им. А.Навои. новая серия. вып. 269. – Самарканд, 1975. – С. 72-76

163. Холов П. Структурно-семантические особенности фразеологических синонимов говора таджиков Самарканда / П.Холов// Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. – 1976.- № 1. – С. 52-54

164. Холов П. Ибораҳои фразеологии изофӣ /П.Холов// Вопр.

- востоковедения. Труды СамГУ. Самарканд: СамГУ, 1976. - С. 157-168.
165. Хушенова С.В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка /С.В. Хушенова – Душанбе, 1971.- 102 с.
166. Хушенова С. В. О структурных типах фразеологических единиц шугнанского языка / С.В.Хушенова// Памирские языки и фольклор. Вып. 1. Душанбе: Дониш, 1972.-С. 105-119.
167. Хушенова С.В. К вопросу о разграничении слова и фразеологизма в памирских языках (на материале шугнанского языка) / С.В.Хушенова// Труды СамГУ. Нов. серия. Вып. 219. Вопросы фразеологии. Вып. 5. Ч. 2. Самарканд, 1973. - С. 16-22.
168. Хушенова С.В. Библиографический указатель литературы по таджикской фразеологии (с приложением библиографии по фразеологии памирских языков)/ С.В.Хушенова - Душанбе: Дониш, 1977. - 65 с.
169. Хушенова С. В. Проблемы изучения памирской фразеологии (наблюдений над шугнанским языком) /С.В.Хушенова// Памироведение. Вопросы филологии. Душанбе: Дониш, 1975. - С. 71-84.
170. Хушенова С.В. О некоторых общих и специфических особенностях фразеологизмов западноиранских и восточноиранских языков (на персидско-таджикском и памирском языковом материале) / С.В.Хушенова// Теоретич. проблемы восточного языкознания. М., 1982. - С. 104-111.
171. Ҳасанов И. Баъзе хусусиятҳои услубии ибораҳои фразеологӣ / И.Ҳасанов// Маҷмӯаи илмӣ.- Серияи филологӣ.- Ҷ.5,Қ.9. – Кӯлоб, 1972..
172. Ҳасанов И. Лексика ва фразеология (дар асоси материали романи «Духтари оташ»-и Ҷ.Иқромӣ)/ И.Ҳасанов - Душанбе,- 1974 - 157 с.
173. Ҳасанов И. Дар бораи ибораҳои фразеологии синонимӣ //Ученые записки Кулябского ГПИ. -№ 4.-Вып. 8. – Кӯлоб,1966.- С.20-29
174. Ҳасанов И. Дар бораи як типии ибораҳои фразеологии антонимӣ / И.Ҳасанов// Маҷмӯаи илмӣ, серияи филологӣ.- Ҷ.5,Қ.9.- Кӯлоб,1972.-
175. Хусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни Х.Хусейнов - Душанбе,1973.- С. 51-63

176. Хусейнов Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ /Х.Хусейнов, К.Шукурова – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
177. Чернышева И.И. Фразеология немецкого языка. – Автореф. канд. дисс./ И.И.Чернышева – М., 1964.- 21 с.
178. Чалилов Х. Ибораҳои тавтологӣ дар забони тоҷикӣ / Х.Чалилов// Мактаби советӣ.- 1964, - №10. - С. 20-23
179. Чалилов Х. Муродифоти ибораҳои рехта // Мактаби советӣ// - 1969, - № 6. - С. 20-22
180. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка /Н.М.Шанский –М.:Высшая школа, 1985. – 160 с.
181. Шарипова Г.Ш. Фразеологические единицы в "Самаки айар" : диссертация ... кандидата филологических наук /Г.Ш.Шарипова - Душанбе, 2013. - 156 с.
182. Шарипова З.М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков : автореферат дис. ... кандидата филологических наук /З.М. Шарипова - Душанбе, 2011. - 26 с.
183. Шодиев Б.Г. Лексико-фразеологические особенности очерков и рассказов Мутеулло Наджмиддинова: автореферат дис. ... кандидата филологических наук /Б.Г.Шодиев - Душанбе, 2012. - 21 с.
184. Штоф В.А. Моделирование и философия /В.А. Штоф –М., Л.: Наука, 1966.-
185. Шумилова Г.Г. Структура значения фразеологизмов модели «на + падежная форма существительного» / Г.Г.Шумилова// Проблемы русской фразеологии. – Тула, 1977.- С. 103-109
186. Эгамбердиев Р. Хусусиятҳои бадеии воҳидҳои фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Баъзе масъалаҳои филологияи тоҷик. –Серияи нав, № 213.- Самарқанд,1971.- С.112
187. Эгамбердиев Р. Маъноӣ фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия.- Вып. 225. – Самарқанд, 1972.- С.186-192

188. Эгамбердиев Р. Фразеологизмҳои «даст додан» ва «рӯй додан» /Р.Эгамбердиев// Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя восточных языков. Новая серия.- Вып. 225. – Самарқанд, 1972.- С.198-203
189. Эгамбердиев Р. Вусъати маъноӣ фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Масъалаҳои филологияи тоҷик. – Серияи нав, № 240.- Самарқанд, 1973.- С. 12-17
190. Эгамбердиев Р. Калимаи «чашм» дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ / Р.Эгамбердиев// Масъалаҳои робита ва таъсири байниҳамдигарии забон ва адабиёти халқҳои СССР. – Серияи нав, № 289.- Самарқанд, 1976.- С.27-29
191. Юсуфбеков Ш., Бандалиева Дж. Структура шугнанских глагольных соматических фразеологизмов в сопоставлении с однотипными единицами английского языка (постановки проблемы) / Ш.Юсуфбеков, Дж. Бандалиева// Вопросы памироведения. Вып. 6. Душанбе, 2005. - С. 127-136.
192. Юсупова М. Фразеология романа «Дохунда» С.Айни. –Автореф. канд. Дисс /М.Юсупова - Душанбе, 1971. -26 с.
193. Юсупова М. Синонимикаи фразеологизмҳо / М.Юсупова// Армуғони олимони ҷавон.- Душанбе,1966.- С. 159-170.

II. АДАБИЁТИ БАДЕӢ

194. Айни С. Ёддоштҳо. Қ. 1-2 / С.Айни - Куллиёт, ҷ. 6. Душанбе, 1962.
195. Айни С. Ёддоштҳо. Қ. 3-4 / С.Айни - Куллиёт, ҷ. 7. Душанбе, 1962
196. Айни С. Одина /С.Айни - Душанбе, 1967.
197. Айни С. Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»/ С.Айни - Душанбе, 1977.
198. Айни С. Дохунда /С.Айни - Душанбе, 2017.
199. Айни С., Дехотӣ А., Карим Ҳ. Ҳикояҳо /С.Айни, А.Дехотӣ, Ҳ.Карим Душанбе: Адиб, 1988
200. Абдулҳамид С. Гардиши девбод /С.Абдулҳамид - Душанбе, 2007
201. Ақобир Ҷ. Қаламҳои кӯхистонӣ /Ҷ.Ақобир - Душанбе, 2012
202. Ақобиров Ю. Қиссаҳои ҷавонии ман /Ю.Ақобиров - Душанбе: Адиб,

1988

203. Амонов Р. Дар нимароҳи умр/Р.Амонов - Душанбе: Адиб, 1988.
204. Аскар Ҳ. Ашки сари миҷгон /Ҳ.Аскар - Душанбе: Ирфон, 1981.
205. Бароти Абдурахмон. Биҳишти фиребо /Б.Абдурахмон - Душанбе, 2007
206. Бахтӣ М. Руҳи тавоно /М.Бахтӣ - Душанбе: Ирфон, 1987.
207. Баҳманёр. Аспи обӣ /Баҳманёр - Душанбе: Адиб, 1988.
208. Баҳорӣ А. Ду моҳи пурмағал /А.Баҳорӣ - Душанбе: Маориф, 1984
209. Баҳорӣ А. Рӯзи таваллуд /А.Баҳорӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.
210. Баҳорӣ А. Тирукамон/ А.Баҳорӣ - Асарҳои мунтахаб. Душанбе: Маориф, 1988.
211. Бобочонов М. Асири ҳафтум /М.Бобочонов - Душанбе: Ирфон, 1986.
212. Бобочонов М. Боғи умед /М.Бобочонов - Душанбе: Адиб, 1989.
213. Дехотӣ А. Куллиёт Қ. 3 /А.Дехотӣ - Душанбе: Ирфон, 1965.
214. Икромӣ Қ. Сафар-махсум дар Бухоро /Қ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1982.
215. Икромӣ Қ. Духтари оташ /Қ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1983.
216. Икромӣ Қ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро /Қ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1984.
217. Икромӣ Қ. Хатлон /Қ.Икромӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.
218. Икромӣ Қ. Асарҳои мунтахаб.Қ. 1 /Қ.Икромӣ - Душанбе: Адиб, 1987.
219. Икромӣ Қ. Асарҳои мунтахаб.Қ. 2 Қ.Икромӣ - Душанбе: Адиб, 1987.
220. Кӯҳзод У. Роҳи паси ағба. /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 1987.
221. Кӯҳзод У. Ҳам кӯҳи баланд. ҳам шаҳри калон /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 1986.Кӯҳзод У. Кини хумор /У.Кӯҳзод - Душанбе: Ирфон, 1978.
222. Мирзоев К. Дар орзуи падар /К.Мирзоев - Душанбе: Адиб, 2002.
223. Миршакар М. Ёди ёри меҳрубон /М.Миршакар - Душанбе: Адиб, 1993
224. Муҳаммадиев Ф. Асарҳои мунтахаб.Қ. 1./Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Ирфон, 1987.
225. Муҳаммадиев Ф. Варта /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Ирфон, 1987
226. Муҳаммадиев Ф. Куллиёт.Қ. 2. /Ф.Муҳаммадиев - Душанбе: Адиб, 1990.

227. Мухаммадиев Ф. Дар он дунё /Ф.Мухаммадиев - Душанбе: Адиб, 2016
228. Назаров Ҳ. Дар ҷустуҷуи Карим-девона /Ҳ.Назаров - Душанбе, 1977
229. Начимӣ С. Қиёфатулбашар /С.Начимӣ - Душанбе, 2010
230. Начмиддинов М. Пайраҳаи шинос /М.Начмиддинов - Душанбе: Адиб, 1988.
231. Насриддинов Б. Модарам - ҷону дилам /Б.Насриддин - Душанбе: Адиб, 1988.
232. Ниёзӣ Ф. Ҳар беша гумон мабар ки холист /Ф.Ниёзӣ - Душанбе: Ирфон, 1985.
233. Пулодов М. Марду лафз /М.Пулодов - Душанбе: Ирфон, 1964.
234. Самадов А. Аспи бобом /А.Самадов - Душанбе: Маориф, 1988.
235. Самадов А. Косаи давр /А.Самадов - Душанбе: Адиб, 1987.
236. Сорбон. Ҷугӣ. Буд набуд /Сорбон - Душанбе: Ирфон, 1975.
237. Сорбон. Занги аввал /Сорбон - Душанбе: Адиб, 1985.
238. Тиллозода Н. Қиссаи портфели сурх /Н.Тиллозода - Душанбе:Ирфон, 1992
239. Толис П. Куллиёт. Ҷ 2./П.Толис - Душанбе: Ирфон, 1976
240. Турсун С. Камони Рустам /С.Турсун Душанбе: Ирфон, 1976.
241. Турусн С. Се рӯзи як баҳор /С.Турсун - Душанбе: Адиб, 1987
242. Турсун Саттор. Зимистони умр /С.Турсун - Душанбе, 2006
243. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ. 1 /М. Турсунзода - Душанбе: Ирфон, 1970.
244. Турсунзода М. Куллиёт. Ҷ. 2 /М.Турсунзода - Душанбе: Ирфон, 1971.
245. Улуғзода С. Восеъ /С.Улуғзода - Душанбе: Ирфон, 1979.
246. Улуғзода С. Мунтахабот. Ҷ.1 /С.Улуғзода - Душанбе: Ирфон, 1982.
247. Улуғзода С. Фирдавсӣ /С.Улуғзода - Душанбе: Адиб, 1988.
248. Хоҷаев М. Нишони меҳр /М.Хоҷаев - Душанбе: Ирфон, 1974
249. Хоҷаев М. Ростиро завол нест /М.Хоҷаев - Душанбе: Ирфон, 1986.
250. Файзуллоев И. Аскарӣ қаторӣ /И.Файзуллоев - Душанбе: Адиб, 1987.
251. Фазулло И. Кӯҳи панҷум /И.Файзулло - Душанбе: Адиб, 1996
252. Фирӯз Б. Агар вай мард мебуд /Б.Фирӯз - Душанбе: Адиб, 1987.
253. Холиқов У. Ёди дил /У.Холиқов - Душанбе: Адиб, 1988.

254. Ғанӣ Б. Аз ҳар калла як садо /Б.Ғанӣ - Душанбе: Ирфон, 1982.
255. Ғанӣ Б. Хеши падарӣ /Б.Ғанӣ - Душанбе: Адиб, 1988.
256. Ҷалил Р. Шӯроб /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1967
257. Ҷалил Р. Маъвои дил /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1972.
258. Ҷалил Р. Духтари мрамарин /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1975.
259. Ҷалил Р. Одамони ҷовид /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1975.
260. Ҷалил Р. Гардиши фалак /Р.Ҷалил - Душанбе: Ирфон, 1981.
261. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1./Р.Ҷалил - Душанбе: Адиб, 1988.